

संस्कृत कथा
आरू
प्रबन्ध विडित्रा

ड° शिप्रा पाइक
गुराहटी

SANSKRIT KATHA ARU PRABANDHA BICHITRA : A collection of articles written and Published by Dr.Sipra Paik, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Arya Vidyapeeth College, Guwahati-16 and printed at Unique, Bamunimaidam, Industrial Area, Guwahati-781021.

প্রকাশক : ড° শিপ্রা পাইক

প্রথম প্রকাশ : ১ মে' ২০১৬ চন

গ্রন্থস্বত্ব : লেখিকার দ্বাৰা সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত

অৰিহণা : ২২০.০০ টকা

মুদ্রক :

ইউনিক

উদ্যোগ পাম, বামুণীমৈদান, গুৱাহাটী-২১

ভ্ৰাম্যভাষ : ৯৮৬৪১১১৬৫৯,৯৪০১৯৬৩৯৪৬

উছৰ্গা

জন্ম : ইং ২০ অক্টোবৰ, ১৯৩০ চন

মৃত্যু : ইং ২ জুলাই, ২০০১ চন

পূণ্যশীলা মাতা স্বৰ্গীয়া

পাৰুল প্ৰভা দত্তৰ

পবিত্ৰ স্মৃতিত

— ড° শিখা পাইক

আগকথা

সংস্কৃতসেৱী হিচাপে সংস্কৃতৰ বিভিন্ন দিশত আলোকপাত কৰাটোৱেই আমাৰ লক্ষ্য। সংস্কৃত কথা বা কাহিনীবোৰ অতি সুদূৰ প্ৰসাৰী আৰু গুঢ়াৰ্থ বহন কৰী। ইয়াতে গান্ধাৰীৰ কাহিনীৰ মাধ্যমে মই বহুতো সমাজ হিতকাৰী বাৰ্তা দিব চেষ্টা কৰিছোঁ। তেতিয়া কৌৰৱসকলৰ জন্মকথা আমাক বৰ্তমানৰ 'টেষ্টটিউব বেবী'ৰ ইঙ্গিত দিয়ে। এশ এটা সন্তান যেনেকে এটা মাংসপিণ্ডৰ পৰা এটা এটাকৈ বিচ্ছিন্ন কৰি পাত্ৰ দি নিৰ্দিষ্ট সময়লৈকে ঢাকি ৰাখিছিল তাতে মোৰ ধাৰণা বৰ্তমান চিকিৎসকসকলে জোড়া লগা বা জুড়িয়োৱা সন্তানবোৰক বিচ্ছিন্ন কৰা অথবা টেষ্টটিউব বেবীৰ জন্মৰহস্য সম্পৰ্কে আৰু বহু তথ্য বিচাৰি পাব।

তেনেকে 'কুন্তী'ৰ কাহিনী বহু তথ্য সম্বলিত হ'লেও এটা কথা স্পষ্ট যে এই পৃথিৱীত আমি সকলোৱে নিঃসঙ্গ জীৱন যাপন কৰো আৰু মৃত্যুৰ লগে লগে অতিসংগোপনে আমাৰ সেই একাকীত্ব সহ আমি নিঃশব্দে ইহলোক ত্যাগ কৰো।

ইয়াৰ লগতে প্ৰবন্ধ বিলাকৰ মাজত দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰা যুক্ত প্ৰবন্ধও সংযোজন কৰা হৈছে। সংস্কৃতসেৱী সকলৰ জীৱন আৰু কৰ্মৰ ওপৰত আলোকপাত কৰা হৈছে।

অনুবাদ সাহিত্যৰ গুৰুত্ব আৰু প্ৰয়োজনীয়তাৰ বিষয়েও ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। মূল সংস্কৃতৰ পৰা অসমীয়া ভাষাত অনুবাদকাৰ্য্য ইমান সহজসাধ্য নহয়।

শেষত 'বিচিত্ৰা' অংশটি সংযোজন কৰা হ'ল য'ত কিছুমান শিক্ষামূলক লেখনী আগবঢ়োৱা হ'ল বৰ্তমান প্ৰেক্ষাপটৰ লগত সংগতি ৰাখি।

এই 'সংস্কৃত কথা আৰু প্ৰবন্ধ বিচিত্ৰা' গ্ৰন্থখন পাঠকসমাজে আদৰি লব বুলি আশা ৰাখিছো। সদৌ শেষত ইউনিক প্ৰেছৰ সত্ৰাধিকাৰী তিলক ভট্টাচাৰ্যক কিতাপ খনৰ সকলো দায়িত্ব লৈ কিতাপখন প্ৰকাশৰ সুবিধা কৰি দিয়াৰ বাবে আন্তৰিক ধন্যবাদ জনাইছো। সুধী পাঠকক এই গ্ৰন্থখনৰ গুণাগুণ বিচাৰ কৰি মতামত জনাবলৈ অনুৰোধ জনালোঁ।

শিখা পাইক

সূচীপত্ৰ

অসমীয়া বিভাগ

- ১। পুৰণি কামৰূপত সংস্কৃত চৰ্চা — ৯
- ২। নিঃসঙ্গিনী মনস্বিনী নাৰী কুন্তী — ১৯
- ৩। মহীয়সী নাৰী ঃ গান্ধাৰী — ২৬
- ৪। প্ৰজ্ঞাৰ সাধক পণ্ডিত ৰমণীকান্ত দেৱশৰ্মা — ৩৩
- ৫। ড° থানেশ্বৰ শৰ্মাদেৱৰ বিৰচিত কালিদাসৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ আৰু শূদ্ৰকৰ
মৃচ্ছকটিকম্—এই সমীক্ষাদয়ৰ এক তুলনামূলক অধ্যয়ন — ৩৯
- ৬। চাৰ্বাক দৰ্শন আৰু নৱকান্ত কবিতা 'চাৰ্বাক' — ৫০
- ৭। অসমৰ সাহিত্য সংস্কৃতি বিকাশত সংস্কৃত নাট্যশাস্ত্ৰৰ অনুবাদ আৰু
প্ৰয়োজনীয়তা — ৫৬

English Section

- ৮। *Philosophical thoughts and Srimanta Shankardeva — THE NORTH PHILOSOPHY* — ৬৭
- ৯। *THE SAHAKYA SYSTEM* — ৮০
- ১০। The Tiwa Tribes of Assam and their culture — ৮৪
- ১১। Philosophical thoughts and Srimanta Shankardeva — ৯২
- ১২। Gandhiji's Philosophy of Basic education and it's impact to the
women in North-East India — ৯৮
- ১৩। Gender Relations with Special Reference to women Awareness
in North-East India — ১১০
- ১৪। Parental Counselling and Guidance Service for disabled person
with special reference to North-East — ১১৭
- ১৫। Problems of Adolescent Stage and Their Solutions — ১২৩

পুৰণি কামৰূপত সংস্কৃত চৰ্চা

বিশাল ভাৰতবৰ্ষৰ শীৰ্ষলংকাৰ স্বৰূপ পুণ্যভূমি এই অসম নানা নদ-নদী, উপনদীৰে পৰিবৃত্ত, বিভিন্ন গছ-গছনি আৰু পৰ্বতমালাৰে পৰিবেষ্টিত আৰু নানা মঠ-মন্দিৰৰে সুশোভিত হৈ বিৰাজ কৰি আছে। আমি পুৰণি কামৰূপ বুলিলে অবিভক্ত কামৰূপ অৰ্থাৎ বৰ্তমান নলবাৰী, বৰপেটা আৰু ইফালে চন্দ্ৰধৰপুৰৰ কথা মনলৈ আহে। লগতে সংস্কৃত-চৰ্চা মানেই তদানীন্তন অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ মাধ্যমে বেদ-উপনিষদ আদি প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থাদিৰ অধ্যয়ন বা অনুশীলন।

জ্ঞানার্থক বিদ্ ধাতুৰ পৰা অচ্ প্ৰত্যয় হৈ বেদশব্দ নিষ্পন্ন হৈছে। ইয়াৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু পাৰলৌকিক মোক্ষ সাধন কৰা। বেদ হ'ল জ্ঞানৰ সাগৰ— ইয়াৰ ভাষা সংস্কৃত ভাষা। আমি জানো সংস্কৃত ভাষা বৈদিক আৰু লৌকিক ভেদে দুটা ভাগে বিভক্ত। কোৱা হয় বিশ্বত যি আছে সেই সকলো বেদত আছে। ১৯২১ চনৰ আগতে অসমত বেদ আৰু পানিনি ব্যাকৰণৰ পঠন-পাঠন সমূলি নাছিল। মাত্ৰ শ্ৰুতি গোচৰহে আছিল। ইয়াৰ পিছত পৰ্যায়ক্রমে ৰাজ্যখনৰ বিভিন্ন স্থানত সংস্কৃত টোল, বিদ্যালয়-মহাবিদ্যালয়ৰ জন্ম হয়। কিন্তু লাহে লাহে বেদৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ যতি পৰা যেন বোধ হয়।

অবিভক্ত কামৰূপ জিলাৰ নলবাৰী মহকুমাৰ অন্তৰ্গত উপৰ বৰভাগ এখন প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য শিক্ষাবিদ জনবহুল সমৃদ্ধিশালী মৌজা। কমাৰকুছি এই মৌজাৰে অন্তৰ্গত এখন অন্যতম আদৰ্শ গাঁও। বুৰঞ্জীৰ পাত লুটিয়ালে আমি কিছু এনেধৰণৰ তথ্য পাব পাওঁ যেনে— ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ শাসন কালত ১৯৩০ চনৰ পিয়লৰ পূৰ্বে নাগাৰকুছি এখন স্বতন্ত্ৰ প্ৰসিদ্ধ গাঁও আছিল। পৰৱৰ্তীকালে স্বনামধন্য স্বৰ্গীয় উত্তম চন্দ্ৰ বৰুৱাদেৱে কমাৰকুছি গাঁৱৰ সৈতে নাগাৰকুছি গাঁওখন অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। প্ৰাচীনকালত এই গাঁৱত ভাৰতৰ ঐতিহ্যদীপ্ত প্ৰাচীনতম বিদ্যাবিনোদিনী টোল সংস্কৃত শিক্ষাৰ অধ্যয়ন অধ্যাপনাৰ কেন্দ্ৰস্থল আছিল।

১৬৯৩ শকাব্দৰ আহোম ৰজা স্বৰ্গদেউ স্বৰ্গীয় লক্ষীনাথ সিংহ ৰজাই নাগাৰকুছি গাঁও নিৱাসীসকলো শাস্ত্ৰত সুপণ্ডিত টোলত অধ্যাপনাৰত স্বৰ্গীয় লক্ষীনাথ শৰ্মোপাধ্যায়দেৱক ভূ-সম্পত্তি দান কৰাৰ উপৰি দ্বাৰ পণ্ডিত হিচাপে নিযুক্ত কৰি সংস্কৃত চৰ্চা কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। পিছত নানা শাস্ত্ৰত পাৰদৰ্শী পণ্ডিতাগ্ৰগণ্য তেওঁৰ পুত্ৰ স্বৰ্গীয় ৰামদেৱ উপাধ্যায়ৰ ওচৰত তেতিয়া অসমৰ একমাত্ৰ মহামহোপাধ্যায় কামৰূপীয় কালিদাস নামে খ্যাত পণ্ডিত ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যই প্ৰথম অধ্যয়নৰ পাতনি মেলে। এখেতৰ জীৱনকাল আছিল ১৭৭৩ শকাব্দৰ পৰা ১৮৪১ শকাব্দলৈ।

“১৯১১ চনত বঙ্গীয় সংস্কৃত বোৰ্ডৰ এখন অধিবেশন কলিকতাত অনুষ্ঠিত হৈছিল। উক্ত অধিবেশনলৈ ধীৰেশ্বৰাচাৰ্যক নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। আচাৰ্যদেৱে সভাত উপস্থিত হৈ মাংগলিক স্তৱৰে প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈ ভাষণ দিবলৈ ধৰিলে—

অমুখ্যাং সভায়াং মমৈষা প্ৰতিজ্ঞা।

ভূজঙ্গ-প্ৰয়াতং বিনা বাক্ ন বাচ্যা।।

এই দৰে ভূজঙ্গ প্ৰয়াত ছন্দেৰে ভাষণ দিব ধৰাত সভাস্থ পণ্ডিত মণ্ডলী বিস্ময়াপন্ন হ'ল। এজন জাৰ্মানী পণ্ডিতে সন্দিহান হৈ আন এটি ছন্দেৰে ভাষণ দিবলৈ অনুৰোধ কৰাত প্ৰত্যুৎপন্নমতিদেৱে শাৰ্দূল বিক্ৰীড়িত ছন্দেৰে ভাষণ দিছিল। তেতিয়া তেওঁক প্ৰতিভাসম্পন্ন পণ্ডিত বুলি অশেষ সন্মানেৰে সন্মানিত কৰিছিল। ১৯২২ চনত আকৌ এখন ‘সাৰস্বত সমাজ’ নামে বংগদেশৰ ঢাকা নগৰীত সভা হৈছিল। নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰি সভাত উপস্থিত হোৱাৰ পিছ মুহূৰ্ততে এজন পণ্ডিতে দুৰ্বোধ্য প্ৰশ্নেৰে তেওঁক প্ৰশ্ন কৰিছিল। প্ৰশ্নটো হ'ল— কৌমো ভবান্? অৰ্থাৎ আপুনি ক'ৰ পৰা আহিছে। দেৱে সাধাৰণভাৱে উত্তৰ নিদি সমগ্ৰ অসমৰ মহিমাচূচক পৰিচয়েৰে উত্তৰ দিছিল। য'ত তেওঁৰ পাণ্ডিত্য আৰু স্বদেশপ্ৰীতি ফুটি উঠিছিল।”

বিশেষকৈ কামাখ্যা টোলত থকা সময়ত নানা দেৱ-দেৱীৰ স্তৱ-স্তোত্ৰৰ সংকলন তেওঁৰ ৰচিত ‘স্তোত্ৰমঞ্জুৰী’ আৰু পৰৱৰ্তীকালে ছন্দ বিষয়ক গ্ৰন্থ ‘বৃন্তমঞ্জুৰী’ ধীৰেশ্বৰ আচাৰ্যদেৱৰ পাণ্ডিত্য আৰু কবিত্ব প্ৰতিভাৰ কীৰ্তিস্তম্ভ স্বৰূপ।

ড° বাজেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা ছাৰৰ লিখা ‘অসম ৰাজ্যে সংস্কৃত চৰ্চা’^২ এই নিবন্ধটোৰ পৰা আমি নিম্নলিখিত তথ্যখিনি পাওঁ। তেওঁৰ মতে সংস্কৃত ভাষা সকলো ভাৰতীয় ভাষাৰ জননী। অসমীয়া ভাষাৰ মূলো সংস্কৃত ভাষা। অসমীয়া ভাষাৰ সম্যক জ্ঞানৰ কাৰণে সংস্কৃত ভাষাজ্ঞানৰ প্ৰয়োজন। উল্লেখ আছে—

পঠামি সংস্কৃতং নিত্যং বদামি সংস্কৃতং সদা।

ধ্যায়ামি সংস্কৃতং সম্যগ্ বন্দে সংস্কৃত মাতৰম্।।

অথবা, ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ মাজত সংস্কৃতে যে এটা বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে সেইটো তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

‘বিনা বেদং বিনা গীতাং বিনা ৰামায়ণী কথাম্

বিনা কবিং কালিদাসং কুত্ৰ স্যাৎ ভাৰতীয়তা।।’ ইতি

লেখকৰ মতে, অসম ৰাজ্যত কেতিয়াৰ পৰা সংস্কৃত অধ্যয়নাদি প্ৰচলিত আছিল সেই বিষয়ে কোৱা টান। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ-সপ্তম শতাব্দীত প্ৰাগ্জ্যোতিষপুৰৰ ৰজাৰ তাম্ৰলিপিয়ে প্ৰমাণ কৰে যে তেতিয়া সংস্কৃতৰ ব্যৱহাৰ আছিল। মধ্যযুগৰ প্ৰাৰম্ভত অৰ্থাৎ নৱম শতাব্দীত কালিকাপুৰাণ ৰচিত হয়। আৰু তেতিয়াৰ পৰা অসম ৰাজ্যত সংস্কৃত বিষয়ক চিন্তা চৰ্চা আৰম্ভ হোৱা বুলি ধৰিব পাৰো। ষোড়শ শতাব্দীত কামৰূপৰ কোচ বিহাৰ নামক স্থানে (বৰ্তমান পশ্চিমবঙ্গত) ৰত্নমালা ব্যাকৰণ নামত নবীন ব্যাকৰণ সম্প্ৰদায়ৰ জন্ম হয়। মহামহোপাধ্যায় পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশ ৰচিত প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ ইয়াৰ প্ৰমাণ।

অসমত সংস্কৃত শিক্ষণ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দুটা পদ্ধতি প্ৰচলিত। এটা প্ৰাচীন পদ্ধতি য’ত প্ৰবেশিকা মধ্যমা-শাস্ত্ৰাদি পৰীক্ষাৰ পাঠ পঢ়োৱা হয়। এই পদ্ধতি কেৱল সংস্কৃত পাঠশালাত প্ৰচলিত। অন্য পদ্ধতিটো হ’ল নবীন পদ্ধতি যিটো সংস্কৃতৰ অধ্যয়ন সাধাৰণ বিশ্ববিদ্যালয়ত, মাধ্যমিক পৰিষদত আৰু মাধ্যমিক, স্নাতক-স্নাতকোত্তৰ ছাত্ৰৰ কাৰণে বিধান কৰা হয়। প্ৰাচীনকালত অসমত সংস্কৃত পাঠশালাত সংস্কৃত ভাষাত অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা উভয়ে হৈছিল। সেই পাঠশালাসমূহত বেদ-কাব্য, স্মৃতি-দৰ্শন-ব্যাকৰণ প্ৰভৃতি শাস্ত্ৰসমূহৰ অধ্যাপনা হৈছিল। এই সকলো শাস্ত্ৰৰ আদিত ব্যাকৰণ পঢ়োৱা হৈছিল কিয়নো— ‘শাস্ত্ৰে স্বাদ্যং ব্যাকৰণম্’ অৰ্থাৎ ষড়্বেদাঙ্গৰ প্ৰধান হ’ল ব্যাকৰণ। অতএব

শাস্ত্ৰোক্তি— ‘মুখং ব্যাকৰণং স্মৃতম্।’

১৯২৬ চনত চিলেট অৰ্থাৎ শ্ৰীহট্ট নামক স্থানে (অবিভক্ত অসমত) ‘অসম সংস্কৃত ব’ৰ্ড’ নামৰ সমিতি এটা অসম চৰকাৰে গঢ়িছিল। এই সমিতিৰ অধীন বহু পাঠশালাই অদ্যাবধি প্ৰাচীন পদ্ধতিত (Traditional Method) সংস্কৃত পঠন-পাঠন প্ৰক্ৰিয়া অনুসৰণ কৰি আছে। বৰ্তমানে গুৱাহাটীৰ কাহিলীপাৰাত ‘অসম সংস্কৃত ব’ৰ্ড’খনৰ কাৰ্যালয় বিদ্যমান। ইয়াৰ অন্তৰ্গত ৮১ খন সংস্কৃত টোল আছে আৰু ৫খন পালি টোল বৰ্তমান। এই সমিতিখন প্ৰৱেশিকা, মধ্যমা আৰু শাস্ত্ৰী পৰীক্ষা পৰিচালনা কৰে।

অসমত বহুতো প্ৰাচীন পণ্ডিত ব্যক্তি আছিল যিসকলে অধ্যাপনাৰ মাধ্যমে অসমত সংস্কৃত চৰ্চা কৰিছিল। যেনে— ভৱদেৱ ভাগৱতী- জয়মতী কাব্য (খণ্ডকাব্য) আৰু শ্লোকমালা নামে পদ্যগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সংস্কৃত ছন্দোবদ্ধ শ্লোক ৰচনাত এখেত পাৰদৰ্শী আছিল। স্মৃতি দৰ্শন ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰত এই পণ্ডিত প্ৰবৰ আছিল নিপুণ।

অসম ৰাজ্যত আৰু এজন উল্লেখনীয় বিদ্বান ব্যক্তি আছিল আচাৰ্য্য মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী। এখেতৰ ৰচিত গ্ৰন্থাৱলী হ’ল— কেতকীকাব্যম্ (অনুবাদকাব্যম্), পতাকাগ্নায়ঃ (শাস্ত্ৰকাব্যম্), উত্ৰক্ৰৈশ্চক্যম্ (দৃশ্যকাব্যম্), প্ৰকামকামৰূপম্। কাব্য-স্মৃতি-দৰ্শন-ব্যাকৰণত এখেতে মহান পণ্ডিত আছিল।

বিপিনচন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱে সৰল সংস্কৃত ভাষাত ভাষণ প্ৰদানত নিপুণ আছিল। আনন্দৰাম বৰুৱাদেৱে সুপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃতজ্ঞ আছিল। মহাবীৰ চৰিত নাটকৰ বাহিৰে তেখেতে জনকীৰাম ভাষ্য লিখিছিল। বহু সংস্কৃত গ্ৰন্থ বৰুৱাদেৱে ইংৰাজী ভাষাত অনুবাদ কৰিছিল। সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ প্ৰতি এখেতৰ অৱদান প্ৰশংসনীয়।

প্ৰাচ্যবিদ্যাৰ্গৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ মহান সংস্কৃতজ্ঞ আৰু সংস্কৃত পণ্ডিত আছিল। এখেতে বহু সংস্কৃত গ্ৰন্থ ইংৰাজী ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছিল।

অসমৰ আৰু এগৰাকী বিশিষ্ট সংস্কৃত পণ্ডিত ৰমণীকান্ত শৰ্মাদেৱ। ওৰোটো জীৱন এইগৰাকী মনীষীয়ে জ্ঞান আৰু প্ৰজ্ঞান সাধনা কৰি গৈছে। বৈদিক যাগ-যজ্ঞ, শক্তি সাধনা আৰু অন্যান্য ধৰ্মীয় কৰ্ম তথা আয়ুৰ্বেদ চিকিৎসাত সদা ব্যস্ত

আছিল এই গৰাকী মনীষী। ধীৰ স্থিৰ আৰু সজ ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী এই গৰাকী সংস্কৃত পণ্ডিতে 'লঘু সিদ্ধান্ত কৌমুদী' আৰু 'সচিত্ৰ মণ্ডল অধ্যায়' নামৰ দুখন অমূল্য গ্ৰন্থ ৰচনা কৰাৰ উপৰি অন্যান্য বহুতো মূল্যবান প্ৰবন্ধাদি ৰচনা কৰি আমাৰ মাজত পাণ্ডিত্যৰ পৰিচয় ৰাখি থৈ গৈছে। তেখেতৰ তৃতীয় গ্ৰন্থ 'শ্ৰী শ্ৰী গণেশ মন্দিৰ আৰু নাগাৰকুছি গাঁৱৰ ইতিবৃত্ত' ২০০২ চনত প্ৰকাশ পায়।

অধ্যাপনা তেখেতৰ জীৱনৰ ব্ৰত আছিল। নলবাৰী জিলাৰ আঠঘৰীয়াৰ 'দামোদৰধাম ধীৰেশ্বৰ বিদ্যালয়'ত এখেতে সুদীৰ্ঘ ছয় দশকজোৰা কাল অধ্যাপনা কৰি অৱসৰ গ্ৰহণ কৰে। শিক্ষক জীৱনৰ কৃতিত্বৰ চিনস্বৰূপে ১৯৯২ চনৰ ৫ ছেপ্টেম্বৰৰ দিনা ১৯৯১ চনৰ বাবে ভাৰতৰ অন্যান্য বিদ্বান মণ্ডলীৰ লগতে তেখেতকো ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি শংকৰ দয়াল শৰ্মাদেৱে ৰাষ্ট্ৰপতিৰ বাঁটা প্ৰদান কৰি ৰাষ্ট্ৰীয় সন্মান প্ৰদান কৰিছে। বেদ-বাচস্পতি, বেদাচাৰ্য, বেদ-বিশাৰদ আদি বিশিষ্ট উপাধিৰে ভূষিত পণ্ডিত ৰমণীকান্ত দেৱ শৰ্মা ১৯১২ খ্ৰীঃত নাগাৰকুছি গাঁৱত জন্মগ্ৰহণ কৰে আৰু এটা দীঘলীয়া জীৱন যাপন কৰি ২০০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত মানৱ সমাজ এৰি বিৰল প্ৰতিভাৰ এই নিৰৱ সাধকজনে চিৰবিদায় লয়। ইয়াৰ উপৰি সংস্কৃত চৰ্চাৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ ক্ষেত্ৰত ড° যোগীৰাজ বসু মহোদয়ো অন্যতম। এখেতৰ সংস্কৃত-ভাষণৰীতি মনোহাৰী আছিল।

সংস্কৃত চৰ্চাত আৰু বহু বৰেণ্য ব্যক্তি আছিল যেনে ভগৱান চন্দ্ৰ গোস্বামী, আচাৰ্য ৰজনীকান্ত দেৱশৰ্মা, অধ্যাপক বিনন্দ চন্দ্ৰ বৰ্মন, ড° বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী, ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা ইত্যাদি। সংস্কৃত ভাষাত ব্যঞ্জনা-প্ৰপঞ্চ-সমীক্ষা লিখি ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাদেৱে ১৯৭০ চনত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা ডি.লিট. উপাধি লাভ কৰে। যোৱা ২০/১১/২০০৯ চনত এই মহান পণ্ডিতগৰাকীয়ে ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। জীৱনকালত সংস্কৃত ভাষা আৰু অসমীয়া ভাষা সংস্কৃতিৰ ক্ষেত্ৰত অতুলনীয় বৰঙণি আগবঢ়াই অহা ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰাক্তন উপাচার্যগৰাকী অসম তথা উত্তৰ-পূৱ ভাৰতৰ ৰত্ন আৰু গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ জনকস্বৰূপ আছিল।

পূৰ্ণি সংস্কৃত চৰ্চাৰ বিষয়ে ড° শৰ্মাৰ দ্বাৰা লিখিত Profile of vision : Sanskrit Research Centre (2003-04), Bajali College, Pathsala-

ৰ স্মৰণিকাৰ পৰা নিম্নলিখিত তথ্যখিনি পাওঁ—

বজালীৰ ১৬০খন গাওঁৰ এখন চহৰ ‘পাঠশালা’ লৈ বজালী অঞ্চল। বজালী চিভিল ছাবডিভিজনৰ মুখ্য কাৰ্যালয় হ’ল পাঠশালা। এই পাঠশালাই হ’ল প্ৰাচীন পণ্ডিতসকলৰ তথা সংস্কৃত ভাষাত গুৰুকুল প্ৰথাৰে প্ৰচলিত পুৰণি অধিষ্ঠান। ইয়াত কমেও ২০খন সংস্কৃত টোল আছে য’ত বহু প্ৰাচীন কালৰ পৰা ধৰ্ম, দৰ্শন, গণিত, জ্যোতিষ, আয়ুৰ্বেদ, অৰ্থবিজ্ঞান, আইনবিদ্যা, ভেষজবিদ্যা, কৃষিবিদ্যা, ইতিহাস, ভূগোল, সাহিত্য, ব্যাকৰণ বিশেষতঃ বহুমালা ব্যাকৰণ আৰু পানিনি ব্যাকৰণ চৰ্চা কৰা হয়। সংস্কৃত পঠন-পাঠনৰ মাধ্যমেৰে এইটোও চেষ্টা কৰা হয় যে এই ভাষা সকলো শ্ৰেণীৰ মাজত এটা উত্তম যোগাযোগৰ মাধ্যম হ’ব পাৰে।

বজালী এলেকাৰ কিছু বিখ্যাত টোলৰ নাম তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

*১. ভোগপুৰ সংস্কৃত টোল (মহাবিষ্ণু সংস্কৃত বিদ্যালয়ে পৰিৱৰ্তিত)	ভোগপুৰ ৯৮৩০ (জনশ্ৰুতি)	১৯২৬
২. ভালুকী সংস্কৃত টোল	ভালুকী	১৮৫৫
৩. পাটাছাৰকুছি সংস্কৃত টোল	পাটাছাৰকুছি	১৮৯৫
৪. পুৰণ হাউলী চতুৰ্পাঠী	হাউলী (বামনকুছি)	১৮ শতিকা
৫. মুণ্ডৰীয়া সংস্কৃত টোল	মুণ্ডৰীয়া	—
*৬. আনন্দময়ী সংস্কৃত বিদ্যালয়	বনগাঁও	—
*৭. গিৰীশ বিদ্যাপীঠ	আনন্দবাজাৰ	১৯৩৩
৮. কামৰূপ সংস্কৃত বিদ্যালয়	হৰিপুৰ	১৯৩৯
*৯. সনাতন সংস্কৃত বিদ্যালয়	তিটকা (কাটাছকুছি)	১৯৭১
*১০. আনন্দৰাম বৰুৱা সংস্কৃত বিদ্যালয়	ছাৰনা (বৰলা)	১৯৭৬
*১১. কৃষ্ণকান্ত সংস্কৃত বিদ্যালয়	ডুমুৰীয়া	১৯৮৭

* চিহ্নিত টোলকেইখন বৰ্তমান অসম চৰকাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত।

কিছু বিদগ্ধ পণ্ডিত যিসকল এই টোলসমূহৰ লগত ওতপ্ৰোতভাৱে জড়িত আছিল তেখেতসকলৰ নাম তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

১. সৰ্বানন্দ দেৱশৰ্মা	বিদ্যাবাগীশ
২. কনক চন্দ্ৰ দেৱশৰ্মা	ন্যায়শাস্ত্ৰী
৩. বিশ্বেশ্বৰ দেৱশৰ্মা	তীৰ্থ ব্যাকৰণ
৪. হৰগোবিন্দ দেৱশৰ্মা	শ্ৰুতি ব্যাকৰণ
৫. জীৱনচন্দ্ৰ মিশ্ৰ ভাগৱতী	ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰী
৬. গোবিন্দ মিশ্ৰ ভাগৱতী	বিদ্যালংকাৰ
৭. দেৱেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ শৰ্মা	স্মৃতি ব্যাকৰণ
৮. সোণেশ্বৰ শৰ্মা	ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰী
৯. যজ্ঞেশ্বৰ দেৱশৰ্মা	ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰী
১০. বত্ৰেশ্বৰ দেৱশৰ্মা	কাব্য শাস্ত্ৰী

মুণ্ডৰিয়াৰ স্বৰ্গীয় হৰগোবিন্দ দেৱশৰ্মাই ৰাষ্ট্ৰপতি পদক লাভ কৰিছিল সংস্কৃত ভাষা শিক্ষণ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ কাৰণে।

নিম্নলিখিত তথ্যৰ পৰা সংস্কৃতৰ প্ৰতি জনপ্ৰিয়তা প্ৰমাণ পোৱা যায়।

বৰ্তমান অসমৰ কলেজসমূহৰ মাজত অকল বজালী সংস্কৃত মেজৰ (অনাৰ্ছ)-ৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সংখ্যা চল্লিশৰো অধিক। ইয়াত বেছি ভাগ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ লগতে কিছু মুছলিম ধৰ্মাৱলম্বী ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়েও সংস্কৃত ভাষাত উন্নতমানৰ ফলাফল দেখুৱায়। সংস্কৃত ভাষাৰ উন্নতি, প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ কথা লক্ষ্য ৰাখি বজালী কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয় ব্যৱস্থাখিনি লৈছিল আৰু সেই মৰ্মে ১৯৭৪ চনত বজালী সংস্কৃত পৰিষদৰ জন্ম হ'ল য'ত কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক বিশ্বেশ্বৰ গোস্বামীদেৱ আহ্বায়ক আৰু তৰুণ মিশ্ৰ ভাগৱতীদেৱে সহকাৰী হিচাপে নিযুক্ত হৈছিল। তেতিয়াৰ পৰা অদ্যাবধি এই পৰিষদে অবিৰতভাৱে সংস্কৃত পুস্তকাদি সংগ্ৰহত, পাণ্ডুলিপি ৰক্ষাৰ্থে, পাঠ্যপুথি যোগান ধৰিবলৈ সচেষ্ট হৈ আছে। ইয়াৰ উপৰি সংস্কৃত কথোপকথন কৰ্মশালা, মেধাৰী ছাত্ৰ-ছাত্ৰীক বৃত্তি দিয়া, সাপ্তাহিক আৰু মাসিক পত্ৰিকা অথবা আলোচনী

উলিওৱা, ছেমিনাৰ বা সভা আয়োজন কৰা কাৰ্যত এই পৰিষদে অগ্ৰণী ভূমিকা লৈ আছে।

বজালী এলেকাস্থিত টোলসমূহ যি নেকি সংস্কৃত তথ্যাদিৰ ভাণ্ডাৰ সেই টোলসমূহক লৈ বজালী কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগে এখন সংস্কৃত গৱেষণা কেন্দ্ৰস্থাপন কৰাৰ সিদ্ধান্ত লৈছে যি অদূৰভৱিষ্যতে সংস্কৃত ভাষাৰ বিভিন্ন দিশত পুংখানুপুংখভাৱে বিশ্লেষণ তথা ইয়াৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ কৰিব পাৰিব আৰু বহুতো ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে ইয়াত গৱেষণা কৰাৰ সুযোগ পাব। ইয়াৰ উপৰি নীলাচল পৰ্বতত অধিষ্ঠিত কামাখ্যাধাম কেৱল মাত্ৰ শক্তিপীঠ বুলি নহয়, তাত তন্ত্ৰসাধনা, যোগসাধনা, পূজাপাঠ ইত্যাদিৰ অনুশীলন বহুলভাৱে আছিল আৰু বৰ্তমানেও অব্যাহত আছে। ইয়াৰ পাছত গুৱাহাটীৰ শুক্ৰেশ্বৰ জনাৰ্দন দেৱালয়ত অধিষ্ঠিত ‘মণিকুলাশ্ৰম’ৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি। য’ত বৈদিক টোলত আচাৰ্য্য ৰমণীকান্ত দেৱ শৰ্মা আদি বিদগ্ধ পণ্ডিতসকল ১৯৩২-৩৩ খ্ৰীষ্টাব্দত অসম সংস্কৃত পৰীক্ষা পৰিষদৰ দ্বাৰা পৰিগৃহীত শুল্ক যজুৰ্বেদ, পানিনি ব্যাকৰণ, কাব্য আদিত আদ্য পৰীক্ষাদি উত্তীৰ্ণ হয়। আচাৰ্য ৰমণীকান্ত দেৱ শৰ্মাই প্ৰতিবছৰে হোৱা বন্যাৰ পৰা তেখেতসকলৰ আগপুৰণীয়া সম্পদ পুথিবিলাক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিব বুলি ভাবি কেইবা পুৰুষ সঞ্চিত সাঁচিপাত আৰু তুলাপাতৰ পুঁথিৰ কিছুমান ‘অসম পুৰাতত্ত্ব বিভাগক’ হস্তান্তৰ কৰে। ন্যায়, স্মৃতি, তন্ত্ৰশাস্ত্ৰৰ কিতাপ, বৈদিক যাগ যজ্ঞৰ কিতাপ, পূৰ্বপুৰুষসকলৰ স্ব-ৰচিত ৰীতি-নীতিৰ পুঁথি, পূজা-অৰ্চনাৰ বিধি কিছু উঁয়ে খায় আৰু কিছুমান অযতনে নষ্ট হৈ যায়।

অলপতে কামৰূপৰ কনিহা অঞ্চলত মহাবিশুঃ যজ্ঞ মহোৎসৱ (ইং ২০১০ বৰ্ষ) উপলক্ষে প্ৰকাশিত ‘যজ্ঞবেদিকা’ নামে স্মৃতিগ্ৰন্থখনত পাৰ্থপ্ৰতীম শৰ্মা দেৱৰ লিখা এখন কিছু অংশ উদ্ধৃতিৰূপে ইয়াত সংযোজন কৰিছো যাৰ পৰা অসমত সংস্কৃত শিক্ষাৰ অৱলুপ্তিৰ কাৰণ কিছু পৰিমাণে অনুমেয়।

“অসমৰ শাসনকৰ্তা স্বৰ্গদেউসকল আৰু কোঁচ ৰজাসকল সংস্কৃত শিক্ষাৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল। আহোম স্বৰ্গদেউসকল আৰু কোঁচসকলৰ ৰাজত্বকালত সংস্কৃত ভাষাই ব্যাপক প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছিল। ১৮২৬ চনৰ ২৪ ফেব্ৰুৱাৰীত ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যৰ প্ৰতিনিধি আৰু ব্ৰহ্মদেশৰ প্ৰতিনিধিৰ মাজত ম্যানমাৰত

(ব্ৰহ্মদেশ) ইয়াণ্ডাবু নামৰ ঠাইত সন্ধি হয়। সন্ধিত স্বাক্ষৰিত চুক্তিমতে অসম ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়। ইয়াৰ পিছৰে পৰা সংস্কৃত ভাষাৰ দূৰবস্থা হয়। শাসক সলনি হোৱাৰ লগে লগে প্ৰথম অৱস্থাত সংস্কৃতৰ অধ্যয়ন সন্তোষজনক নাছিল। ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতা বন্ধ হৈ পৰিল আৰু ব্ৰিটিছ চৰকাৰে সংস্কৃত শিক্ষাৰ প্ৰচাৰৰ বাবে অনুদান তথা উদগনি নিদিয়া হ'ল। ইমানদিনে পৰম্পৰাগত সংস্কৃত টোল বিলাকেই (পাঠশালা) ৰাজ্যখনৰ সংস্কৃত তথা আইন বিষয়ৰ শিক্ষাৰ একমাত্ৰ অনুষ্ঠান হৈ পৰিছিল। চৰকাৰ তথা সমাজৰ উচ্চ শ্ৰেণীৰ ব্যক্তিৰ পৰা লোৱা আৰ্থিক সাহায্যৰ অভাৱত সংস্কৃত শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰস্থলী টোলবোৰ নিষ্ক্ৰিয় হৈ পৰিল। গোটেই অসম ৰাজ্যত এক শৈক্ষিক অন্ধকাৰে ছানি ধৰিলে।”*

পৰৱৰ্তী কালত, ‘অসমৰ অন্যান্য অঞ্চলৰ দৰে কনিহা গাঁৱতো ১৯২১ চনত কনিহা আৰ্য্য ধৰ্ম সংৰক্ষিনী টোল প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়। কনিহা আৰ্য্য ধৰ্ম সংৰক্ষিনীটোল স্থাপন কৰা দিনৰে পৰা সংস্কৃত শিক্ষা চৰ্চাৰ কেন্দ্ৰ হৈ আছে। এসময়ত এই টোলত অবিভক্ত কামৰূপ জিলাৰ বাহিৰেও দৰং আদি জিলাৰ পৰা ছাত্ৰ আহি অধ্যয়ন কৰি টোলৰ সুনাম কঢ়িয়াই আনিছিল।’*

কামৰূপ জিলাৰ চাংসাৰি অঞ্চলত ‘চেপ্তী উমানাথ সংস্কৃত বিদ্যাপীঠ’ আৰু ‘বামুন্দী সংস্কৃত চতুৰ্পাঠী’ বৰ্তমানেও সংস্কৃত পৰীক্ষা কেন্দ্ৰ হিচাপে পৰিচিত।

তদুপৰি বৰ্তমানে গুৱাহাটীত অসম বেদ বিদ্যালয়, গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বিদগ্ধ পণ্ডিতসকল, বিভিন্ন কলেজসমূহ, শঙ্কৰদেৱ শিশুনিকেতন, মহৰ্ষি বিদ্যালয়ৰ নিচিনা বিদ্যালয়সমূহ, লোকসভা প্ৰচাৰ সমিতি, সংস্কৃত ভাৰতীৰ দৰে প্ৰতিষ্ঠানসমূহে সংস্কৃত প্ৰচাৰ-প্ৰসাৰত বৰঙণি যোগাই আছে ঠিকেই সেইখিনি যথেষ্ট নহয়। সেয়েহে মোৰ প্ৰশ্ন— অতীতৰ সংস্কৃত সমৃদ্ধ এই অসম দেশৰ দেশবাসীৰ আজি সংস্কৃতৰ প্ৰতি ইমান অনীহা কিয়? সুধী পাঠকে ইয়াৰ সদুত্তৰ দিব বুলি আশা ৰাখিছো।

১. ৰমণীকান্ত দেৱশৰ্মা ৰচনা-সম্ভাৰ, পৃ. ১০৫— ড° পূৰ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য আৰু গিৰীশ চন্দ্ৰ শৰ্মাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত, ৰত্ন প্ৰকাশন, নাগাৰকুছি, কামাৰকুছি, ২০০৪ চন।

২. অসম ৰাজ্যে সংস্কৃত চৰ্চা— ড০ ৰাজেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা, উঃ মাধ্যমিক
পাঠ্যপুথি

* 'যজ্ঞবেদিকা', স্মৃতিগ্ৰন্থ, শ্ৰীশ্ৰী মহাবিশ্বঃ যজ্ঞ মহোৎসব, ২০১০ বৰ্ষ,
কনিহা, কামৰূপ, পৃষ্ঠা নং. ৩৯।

নিঃসঙ্গিনী মনস্বিনী নাৰী কুস্তী

মহাভাৰতৰ নাৰী চৰিত্ৰৰ এক অন্যতম চৰিত্ৰ কুস্তী। ব্যাসদেৱৰ মহাভাৰত যিদৰে বিশিষ্ট পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণৰ আখ্যান সম্বলিয় ঠিক তেনেদৰেই বহু বিশিষ্টা নাৰীৰ জীৱন সংগ্ৰামৰ কাহিনীও ইয়াত বিৰাজিত।

মহাভাৰতৰ সকলো নাৰী চৰিত্ৰ যদি আমি বিশ্লেষণ কৰো তেতিয়া আমাৰ মনত কুস্তীৰ চৰিত্ৰটো এক নিঃসঙ্গ মনস্বিনী নাৰী হিচাপে প্ৰতিফলিত হয়।

কুস্তীৰ চৰিত্ৰটো হ'ল জটিল, বৰ্ণময় আৰু বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। কুস্তীৰ জন্ম হ'ল এক ৰজাৰ ঘৰত, কিন্তু জন্মৰ পিছতেই শৈশৱকালতেই পিতা শূৰসেন নিজ প্ৰতিজ্ঞা ৰক্ষাৰ বাবে নিকটআত্মীয় ৰজা কুস্তীভোজৰ ওচৰত কুস্তীক দান কৰিলে। খিল হৰিবংশ কথনত' এই কাহিনীৰ উল্লেখ আছে এনেদৰে—

শূৰসেন আছিল যাদৱবংশৰ এজন শ্ৰেষ্ঠ নৃপতি আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ ককাদেউতা, তেখেতৰ সৰ্বগুণসম্পন্ন ৰূপৱতী 'পৃথা' নামৰ এজনী ছোৱালী আছিল। কিন্তু শূৰসেন তেখেতৰ বন্ধু তথা নিকট আত্মীয় কুস্তীভোজৰ কোনো সন্তানাদি নথকাৰ বাবে কুস্তীভোজক নিজৰ অগ্ৰজা কন্যাক দান কৰিব বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল। প্ৰতিজ্ঞা অনুসৰি ৰজা কুস্তীভোজেও 'পৃথা'ক দত্তকৰূপে গ্ৰহণ কৰে আৰু ৰজা কুস্তীভোজৰ ওচৰত পালিত হোৱা বাবে পালক দেউতাকৰ নাম অনুসৰি 'পৃথা' তেতিয়াৰ পৰা 'কুস্তী' নামেৰে পৰিচিতি লাভ কৰে। তাত কুস্তীয়ে ৰাজসুখ হয়তো বা পাইছিল কিন্তু সংসাৰৰ যাৱতীয় দায়িত্ব এখেতৰ ওপৰত ন্যস্ত আছিল। ঠিক তেনেকৈ চৈধ্য বছৰীয়া কুস্তীৰ ওপৰত দায়িত্ব পৰিল ভয়ংকৰ তপস্বী দুৰ্বাসাৰ আতিথ্য সংকাৰৰ। অতিথি সেৱাত সন্তুষ্ট হৈ দুৰ্বাসাই কুস্তীক 'অভিকৰ্ষণ মন্ত্ৰ' দান কৰিলে কিয়নো ধ্যান যোগে দুৰ্বাসাই জানিছিল মানৱ সন্তানৰ জন্ম দিয়াটো কুস্তীৰ বাবে সম্ভৱ নহয় অৰ্থাৎ কুস্তীৰ মাতৃত্বৰ কাৰণে দৈৱপুৰুষক আহ্বান জনাব লাগিব আৰু দৈৱপুৰুষসকল কুস্তীৰ জীৱনত ক্ষণিকৰ অতিথিৰূপে আৱিৰ্ভূত

হ'ব। এফালে কুস্তী মনৰ কৌতুহল দমন কৰিব নোৱাৰি দুৰ্বাসা প্ৰদত্ত 'অভিকৰ্ণ মন্ত্ৰ' প্ৰয়োগ কৰি সূৰ্যদেৱৰ ধ্যানত মগ্ন হ'ল। সূৰ্যৰ আৰিৰ্ভাৱ ব্যৰ্থ নহল। জন্ম হ'ল ৰক্ষা কবচ আৰু কুণ্ডলধাৰী কৰ্ণৰ। কিন্তু লোকলাজ আৰু পিতৃসম্ভ্ৰম ৰক্ষাৰ কথা ভাবি জন্মদাতা পুৰুষৰ (সূৰ্যদেৱৰ) আদেশতেই কুস্তীয়ে তেওঁৰ প্ৰথম সন্তানক পানীত উটি যাবলৈ দিলে। অশ্বনদীৰ পানীত উটাই দিয়াৰ সময়ত কুস্তীৰ জননীসুলভ প্ৰাৰ্থনা— “পিতা ত্বাং পাতু সৰ্বত্ৰ তপনস্তপতাং বৰঃ” অৰ্থাৎ তোমাৰ সেই তেজস্বী পিতাই তোমাক যেন সৰ্বত্ৰ ৰক্ষা কৰে। কিন্তু কালৰ প্ৰবাহত এই পুত্ৰৰ কাৰণে তেওঁৰ মনৰ গভীৰ আঘাট কেতিয়াও পূৰণ নহ'ল। প্ৰসঙ্গতঃ উল্লেখ্য— আধুনিক মনৰ ধাৰণা কৰ্ণৰ জন্মৰহস্যত কুস্তীৰ দোষ আছিল নেকি? ইয়াৰ উত্তৰ বেদব্যাস আৰু কুস্তীৰ কথোপকথনৰ পৰাই জানিব পাৰো। কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ পিছত কুস্তী যেতিয়া বেদব্যাসৰ আশ্ৰমত উপস্থিত হ'ল তেতিয়া কুস্তীয়ে তেওঁৰ অতীত জীৱনৰ কৰ্ণজন্ম আৰু তেওঁৰ পৰিত্যাগ এই দুয়ো মৰ্মবিদাৰক কাহিনী জনাই ক'লে— “ওৰেটো জীৱন মই এই অন্তৰ্দাহনীৰে বহন কৰিছোঁ।”

কুস্তীৰ কথা শুনি বেদব্যাসে ক'লে— ‘ইয়াত তোমাৰ কোনো অপৰাধ হোৱা নাই। দেৱগণ অনিমা প্ৰভৃতি ঐশ্বৰ্য গুণসম্পন্ন। সেই গুণৰ প্ৰভাৱত দেৱগণ আনৰ শৰীৰত প্ৰবিষ্ট হ'ব পাৰে। দেৱতাসকল সংকল্প, বাক্য, দৃষ্টি, স্পৰ্শ আৰু সমাগম— এই পাঁচ প্ৰকাৰ ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা পুত্ৰ উৎপন্ন কৰিব পাৰে। দেৱধৰ্মৰ দ্বাৰা মনুষ্যধৰ্ম দূষিত নহয়— কুস্তী, তুমি এই কথা জানা। তোমাৰ মানসিক চিন্তা দূৰ হওক। কোৱাও আছে—

অপৰাধশ্চ তে নাস্তি কন্যাভাবং গতাহ্যসি। দেবাস্চৈশ্বৰ্য্যবস্তো বৈ শৰীৰান্যাবিশস্তি বৈ।।

সস্তি দেৱনিকায়শ্চ সঙ্কল্পাজুনয়স্তি যে। বাচা দৃষ্টা তথা স্পৰ্শাং সংঘৰ্ষেণেতি পঞ্চথা।।

মনুষ্যধৰ্মো দৈৱেন ধৰ্মেন হি ন দুয্যতি। ইতি কুস্তী বিজনীহি ব্যেতু তে মানস জ্বৰঃ।।

আশ্ৰমবাসিক পৰ্ব, ৩০/২১—২৩

বেদব্যাসে আৰু ক'লে তোমাৰ জীৱনত যি ঘটিছে সেইটো তোমাৰ ভাগ্যত আছিল কাৰণেই ঘটিছে। এই প্ৰসঙ্গতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে, কৰ্ণৰ জন্মকথা

মহাভাৰতৰ য'তে ত'তে পোৱা গ'লেও প্ৰথম উল্লেখ কিন্তু পোৱা যায়
মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত 'সংক্ষিপ্ত ক্ষত্ৰিয়বংশবৰ্ণনত' (আদি ৬৩)

সময় যোৱাৰ লগে লগে সেই শিশুটি ডাঙৰ হ'বলৈ ধৰিলে আৰু এদিন
কুস্তীক সংগ্ৰামত আহ্বান জনালে। প্ৰথম সন্তানৰ মিলন সুখ তেওঁৰ ভাগ্যত
নাছিল। জনসমাজত কৰ্ণ যে তেওঁৰেই পুত্ৰ, এই কথা জনাওঁতে কুস্তীৰ বহুত
বিলম্ব হৈ গ'ল। কিয়নো কুস্তী যেতিয়া অশ্বনদীত এই কণমানি শিশু কৰ্ণক
উটাই দিছিল তেতিয়া সূত অধিৰথে তেওঁক নদীৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি পত্নী ৰাধাৰ
ওচৰলৈ লৈ আনিছিল আৰু তেওঁলোকৰ নিজৰ সন্তানৰ দৰে লালিপালি কৰ্ণক
সযতনে ডাঙৰ-দীঘল কৰি তুলিছিল। সেই কাৰণে কৰ্ণ সমাজত সূতপুত্ৰ হিচাপেই
পৰিচিত।

কিন্তু যেতিয়া কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধ সমাপন, কৰ্ণ কুস্তীৰ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ হৈও যুদ্ধত
পাণ্ডৱপক্ষত নহয়, কৌৰৱ পক্ষতহে যোগদান কৰিব বুলি মনস্থ কৰিছিল তেতিয়া,
কুস্তীয়ে এদিন কৰ্ণ সূৰ্য্যৰ্ঘ্য দিয়াৰ সময়ত তেওঁৰ ওচৰ চাপি ক'লে যে কৰ্ণই
সূতপুত্ৰ নহয়, তেওঁৰেই প্ৰথম সন্তান আৰু স্বয়ং সূৰ্যদেৱ তেওঁৰ পিতৃ—এই কথাও
অৱগত কৰালে আৰু অনুৰোধ কৰিলে কৰ্ণ যেন কুৰুক্ষেত্ৰ যুদ্ধত পাণ্ডৱপক্ষতেই
যোগদান কৰে। উত্তৰত অভিমানী কৰ্ণ মাতৃৰ পৰিচয় দিওঁতে বিলম্ব আৰু ইমান
দিন মাতৃৰ পৰা তেওঁক দূৰত ৰখা, সূতপুত্ৰ হোৱা বাবে তেওঁৰ অপমান ইত্যাদি
নানা কাৰণত ক্ষোভ প্ৰকাশ কৰিলে। কিন্তু যিহেতু কৰ্ণ এজন দাতা, কোনো
ব্যক্তিক বিমুখ নকৰে সেইহেতু কুস্তীৰ উদ্দেশ্য অৱগত হোৱাৰ পিছত কুস্তীক
কথা দিলে অৰ্জুন বাদে বাকী চাৰি পাণ্ডৱৰ লগত তেওঁ যুদ্ধ নকৰে। যুদ্ধত
অৰ্জুন অথবা তেওঁৰ নিজৰ কোনোবা এজনৰ মৃত্যু হ'লেও কুস্তীক পঞ্চপুত্ৰৰ
জননী বুলিহে সকলোৱে জানিব কিয়নো কৰ্ণক লৈ কুস্তীৰ ষষ্ঠপুত্ৰ। অৰ্জুন
অথবা কৰ্ণ এজন পুত্ৰৰ বিয়োগ হ'লেও কুস্তীৰ লগত পঞ্চপুত্ৰই থাকিব। এই
প্ৰসঙ্গত ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ 'কৰ্ণ-কুস্তী সংবাদ'৫ এই কাহিনীৰ পৰা মাতৃ কুস্তীৰ
বিলাপ সন্দৰ্ভত দুটা পংক্তি উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল— 'ত্যাগ কৰেছিলু তোৱে সেই
অভিশাপে পঞ্চপুত্ৰ বন্ধে ক'ৱে তবু মোৰ চিন্ত পুত্ৰহীন— তবু হয়, তোৱি
লাগি বিশ্বমাঝে বাহু মোৰ ধায়, খুঁজিয়া বেড়ায় তোৱে।'৬

কালক্ৰমত কুস্তীৰ বিবাহ হ'ল মহাপৰাক্ৰমশালী পাণ্ডুৰ সৈতে। তাতেও

বিপৰ্যয়। কোনো এক মুনিৰ শাপত অভিশপ্ত হ'ল ৰজা পাণ্ডু।^১ ফলত পাণ্ডুৰ পত্নী সৈতে মিলন তথা সন্তোগ সুখ সম্ভৱ নাছিল। যিদৰে পূৰ্বতে চৈধ্য বছৰীয়া কুন্তীৰ ওপৰত ৰজা কুন্তীভোজে দুৰ্বাসাৰ আতিথ্যৰ দায়িত্ব দিছিল। এই বাৰ আকৌ পাণ্ডুৱে কুন্তীৰ ওপৰত পাণ্ডুৰ বংশ ধৰি ৰখাৰ দায়িত্ব জাপি দিলে। আকৌ কুন্তীয়ে 'অভিকৰ্ষণ মন্ত্ৰ' প্ৰয়োগ কৰিলে আৰু তেনেকৈ ক্ষণমিলনৰ ফলত ধৰ্মদেৱৰ দ্বাৰা যুধিষ্ঠিৰ, পবনদেৱৰ দ্বাৰা ভীমসেন আৰু দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা অৰ্জুনৰ জন্ম হ'ল। পিছত স্বামীৰ বিশেষ অনুৰোধত কুন্তীয়ে সপত্নী মাদ্ৰীকো 'অভিকৰ্ষণ মন্ত্ৰী'টো শিকাই দিলে আৰু যথাকালত সেই মন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগত অশ্বিনীকুমাৰদয়ৰ ঔৰসত মাদ্ৰীৰ গৰ্ভত নকুল-সহদেৱৰ জন্ম হয়। কোৱা হৈছে অভিকৰ্ষণ মন্ত্ৰ প্ৰয়োগকালত মাদ্ৰী একেলগে অশ্বিনীকুমাৰদয় স্মৰণ কৰিছিল। ভালদৰেই দিন অতিবাহিত কৰি আছিল ৰজা পাণ্ডু। কিন্তু পিছত দেখা গ'ল অভিশপ্ত পাণ্ডু অভিশাপৰ কথা পাহৰি কণিষ্ঠা ৰাণী মাদ্ৰীৰ লগত মিলন সুখত লিপ্ত হ'ল আৰু পৰিণামত তেওঁৰ মৃত্যু হ'ল। বিধাতাৰ লিখন খণ্ডাব কোনে? তেতিয়া সমাজত সহমৰণ প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল। মাদ্ৰী পাণ্ডুৰ মৃত্যুৰ কাৰণে নিজকে দোষী ভাবি পাণ্ডুৰ লগত সহমৰণত গ'ল। দুঃখ শোকত জৰ্জৰিত কুন্তীৰ দায়িত্ব আৰু বাটিল। এতিয়া তেওঁৰ ওপৰত দায়িত্ব পৰিল পঞ্চপাণ্ডুৰ বক্ষণাবেক্ষণৰ।

পাণ্ডুৰ মৃত্যুৰ পিছত ঋষি-মুনিসকলৰ লগত আলোচনা কৰি পঞ্চপাণ্ডুৰ সৈতে স্বামীৰ ৰাজ্যত থকাটোৱে তেওঁ মনস্থ কৰিলে। কিন্তু পাণ্ডুৰ অগ্ৰজ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ পুত্ৰসকল পাণ্ডুৱসকলক সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। ফলতে নানা অজুহাতত দুয়োপক্ষত মনোমালিন্যৰ সৃষ্টি হ'ল। অহৰ্নিশে কুন্তীক পুত্ৰসকলৰ গুপ্তহত্যাৰ ভয়ত কণ্টকিত হৈ থাকিব লগা হ'ল। কৌৰৱসকল জতুগৃহত কুন্তীসহ পঞ্চপাণ্ডুৱক দাহ কৰি নিশ্চিহ্ন কৰি দিয়াৰ ষড়যন্ত্ৰ সফল নহ'ল। পঞ্চপাণ্ডুৰ মাতৃসহ বাচিবলৈ সক্ষম হ'ল। তেখেতসকলৰ ৰাজ্য হ'ল ইন্দ্ৰপ্ৰস্থ। কিন্তু ৰাজমাতা কুন্তীৰ দুঃখৰ দিনৰ অন্ত নপৰিল। আকৌ এবাৰ কৌৰৱৰ শঠতাৰ বলি হ'ল পাণ্ডুৱসকল। ধাৰ্তৰাষ্ট্ৰসকল পাশাখেলত পৰাজিত কৰি পঞ্চপাণ্ডুৱক বনবাসত প্ৰেৰণ কৰিলে। কুন্তীৰ চকুৰ আগতে দ্ৰৌপদী লাঞ্ছিতা হ'ল। বিদুৰৰ অন্তঃপুৰত কুন্তী দ্ৰৌপদীসহ পাণ্ডুৱসকল আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰিলে। বনবাস, অঞ্জাতবাস সকলো

শেষ হ'ল কিন্তু তথাপি পুত্ৰসকলে ৰাজ্যলাভ কৰিবলৈ অসমৰ্থ হ'ল। তেতিয়া সন্ধিপ্ৰস্তাৱকাৰী কৃষ্ণক কুন্তীয়ে বিদুলাৰ কাহিনী শুনালে। বিদুলাৰ কাহিনী ইয়াতে অৱতাৰণাৰ তাৎপৰ্য্য হ'ল— তেজস্বিনী নাৰী বিদুলা যেনেদৰে নিজপুত্ৰ সঞ্জয়ক যুদ্ধ কৰি হতৰাজ্য উদ্ধাৰৰ বাবে উদ্বুদ্ধ কৰিছিল ঠিক তেনেদৰেই কুন্তীও পাণ্ডৱগণক ক্ষত্ৰিয়ৰ দৰে আচৰণ কৰাৰ উপদেশ দিছিল আৰু যুদ্ধৰ বাবে অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। অৱশেষত যুদ্ধত পঞ্চপুত্ৰ বিজয়ী হ'ল।

ইয়াৰ পিছত সকলোকে বিস্মিত কৰি কুন্তী ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ লগত বনবাসৰ বাবে প্ৰস্থান কৰিলে।

কুন্তী আছিল এক নিৰ্বিৰোধী অথচ এক ব্যক্তিত্বময়ী মাতৃ। মহাভাৰতৰ শেষৰ ফালে ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ লগত চিৰদিনৰ বাবে স্বেচ্ছানিৰ্বাসনৰ সিদ্ধান্ত তেওঁক এক আত্মীয় বিয়োগ হেতু দুঃখী মাতৃ হিচাপে অঙ্কন কৰা হৈছে। আকৌ আমি দেখিবলৈ পাওঁ কুন্তী চৰিত্ৰৰ মাজত আদিম সাম্যবাদী সমাজৰ এক স্বাধীন নাৰী চৰিত্ৰ।

কুন্তীয়ে ভাবিছিল, যুদ্ধশেষত পাণ্ডৱসকল ক্ষমতাত অধিষ্ঠিত হ'লে নাৰী লাঞ্ছনাৰ অৱসান হ'ব। কিন্তু নহয়, সেইবোৰ একোৱেই হোৱা নাই। কুন্তীৰ মনলৈ আহিল বিভিন্ন প্ৰশ্ন— যুদ্ধান্তে পাণ্ডৱসকল কিয় বিবাদগ্ৰস্ত? কিয় তেওঁলোকৰ ৰাজ্যতাৰ লোৱাৰ ইচ্ছা নাই? পুত্ৰহাৰা দৌপদীক তেওঁ কি বুলি সান্থনা দিব? পুত্ৰহাৰা গান্ধাৰীৰ পৰা পুত্ৰৱতী তেওঁৰ (কুন্তীৰ) শোক কিমান কম বা বেছি? কিয় কৰ্ণৰ মৃতদেহ কুন্তীৰ অৱৰুদ্ধ ক্ৰন্দনৰ বাধা ভাঙি দিলে? কুন্তীৰ বিলাপৰ পৰা আমি গম পাওঁ— যুদ্ধৰ শেষত, পঞ্চপুত্ৰ আছে ঠিকেই কিন্তু তথাপিও কুন্তী পুত্ৰশোকাহত। কুন্তীৰ মনত এই ধৰণৰ অগণিত প্ৰশ্নৰ দোমোজাত সোমাই পৰিল। সম্পত্তিলোলুপ সমাজ কোনকালতেই মানুহক কোনো ধৰণৰ স্বাধীনতাই নিদিয়— এই কথা স্পষ্ট হ'ল। সেইহেতু কুন্তীয়ে এক বিবাদ সাগৰত নিমজ্জিত হৈ এনে ঘৃণিত সমাজ পৰিত্যাগ কৰাৰ সিদ্ধান্ত ল'লে। ফলত শেষ বয়সত ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু গান্ধাৰীৰ লগত অৰণ্যত স্বেচ্ছানিৰ্বাসনৰ সিদ্ধান্ত লৈ কুন্তীয়ে প্ৰকৃতপক্ষত পুৰুষতান্ত্ৰিক অৰ্থলোভী নাৰীপীড়ক সমাজকেই পৰিত্যাগ কৰিলে আৰু তেওঁ এক ভিন্ন সমাজৰ অন্বেষণত ব্ৰতী হ'ল। ৰাজভোগত অনীহা আৰু অৰণ্যজীৱনক আঁকোৱালি লোৱা আচলতে অৰ্থলোভী সমাজৰ

বিৰুদ্ধে কুস্তীৰ এক বলিষ্ঠ যন্ত্ৰণাদৰ্শ প্ৰতিবাদ। ইয়াৰ উপৰি সমাজৰ প্ৰচলিত নীতি-নিয়মক অবজ্ঞা কৰি অৰণ্যগমন নিঃসঙ্গতা, একাকীত্ব আৰু বিকল্প সমাজ সৃষ্টিৰ ইঙ্গিতহে বহন কৰে।

শ্ৰদ্ধেয়া ইৰাৱতী কাৰ্ভেই কুস্তী প্ৰসঙ্গত এনেদৰে বক্তব্য ৰাখিলে—

“... কিন্তু কুস্তী বোধকৰো জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল অনন্ত দুখ-যাতনা সহ্য কৰাৰ কাৰণে। তেওঁৰ জীৱনৰ প্ৰতিটো পুৰুষেই তেওঁক দুঃখ দিছিল।”

ভাগ্যৰ এনেদৰে বিপৰ্যয় কাৰণে কুস্তীও সকলো দোষ তেওঁৰ জন্মদাতা পিতৃ শূৰসেনকহে দিলে— ‘পিতৰম্বেব গৰ্হেয়ং নাত্মানং ন সুয়োধনম্।’ পিতাৰ কাৰণেই তেওঁ গোটেই জীৱনটো দুঃখ ভুগিব লগা হ’ল। আনকি দুৰ্যোধনকো তেওঁ ইমান দোষ দিয়া নাই। বাল্যকালত যেতিয়া খেল-ধেমালীৰ বয়স তেতিয়া নিজ প্ৰতিশ্ৰুতি ৰক্ষাৰ বাবে বন্ধু তথা নিকটাত্মীয় নিঃসন্তান ৰজা কুস্তীভোজক পিতা দত্তক হিচাপে তেওঁক দান কৰিলে। উল্লেখ্য যে, শূৰসেনৰ প্ৰথম পুত্ৰ আছিল কৃষ্ণপিতা বসুদেৱ আৰু প্ৰথম কন্যা আছিল পৃথা বা কুস্তী। প্ৰতিশ্ৰুতি মতে অগ্ৰজা কন্যাক নিঃসন্তান ৰজা কুস্তীভোজৰ ওচৰত দান কৰিব লাগে। ইয়াতে কুস্তীৰ ক্ষোভ দেখিবলৈ পাওঁ— “ধনং বৃত্তৈৰিবাৰ্পিতা।’ অৰ্থাৎ পিতাই যেন তেওঁক এটা টকাৰ মোনা হিচাপে দান কৰিলে। তেওঁৰ দুখৰ দিন তেতিয়াৰ পৰাই আৰম্ভ হ’ল। তেওঁ আৰু ক’লে— “বৃত্তৈৰ্বদান্যত্বেন খ্যাতৈৰ্ধনং যথা অক্লেশেন অৰ্প্যতে তদ্বৎ যেনাহম্ অৰ্পিতা।” ইয়াৰ দ্বাৰা কুস্তীয়ে ক’লে— দাতা হিচাপে খ্যাতি পোৱাৰ কাৰণে ধনী ব্যক্তি যেনেদৰে আনন্দেৰে ধন দান কৰে, মোৰ পিতাও ঠিক তেনেকৈ আনন্দেৰে বন্ধুৰ ওচৰত মোক দত্তক হিচাপে দান কৰিলে— ইয়াৰ দ্বাৰা সেইকালৰ পুৰুষ শাসিত সমাজৰ এক প্ৰধান প্ৰতিভু, যদুবংশীয় পিতৃতান্ত্ৰিকতাৰ প্ৰতীক নিজৰ পিতৃক নিন্দা কৰিবলৈও কুণ্ঠিত হোৱা নাই। এইখিনি কথা কুস্তীয়ে নিজৰ ভতিজাক কৃষ্ণৰ ওচৰত তেওঁৰ দুঃখ ব্যক্ত কৰি কৈছিল। তেওঁ আৰু ক’লে— পিতৃগৃহ আৰু শত্ৰুগৃহ দুয়োপক্ষই তেওঁক যথেষ্ট বঞ্ছনা কৰিছে। তেতিয়া কৃষ্ণৰ ওচৰত কুস্তীয়ে ক’লে— ‘অত্যন্ত দুঃখিতা কৃষ্ণ কিং জীৱিত ফলং মম’ অৰ্থাৎ অত্যন্ত দুঃখিতা মই, মোৰ জীয়াই থাকিনো কি লাভ? জীৱনত ইমানখিনি জটিলতা থকা সত্ত্বেও নিজক এটা স্থিৰ লক্ষ্যত উপনীত কৰাৰ কাৰণে যি ব্যক্তিত্ব, যি ৰুচি আৰু আত্মসচেতনতাৰ প্ৰয়োজন

সেই গুণবিলাকৰ এটা মূৰ্ত প্ৰতিৰূপ আছিল কুন্তী। সেইটো কাৰণতে বোধকৰো
তেওঁ প্ৰাতঃস্মৰণীয়া।

শেষত আমি দেখা পাওঁ বনবাসত থকা কালীন হঠাৎ তপোবনৰ জুইত
কুন্তীৰ মৃত্যু ঘটিল। অগ্নিদেৱে এই চিৰমনস্বিনী নাৰীক নিঃসঙ্গতাৰ পৰা চিৰদিনৰ
বাবে মুক্তি দিলে।

সহায়ক গ্ৰন্থ :

১. কাশীদাসী মহাভাৰত : শ্ৰীবেণীমাধৱ শীল সম্পাদিত, অক্ষয় লাইব্ৰেৰী,
কলিকাতা, ২০০৪

২. কৃষ্ণ কুন্তী এবং কৌশ্লেয় : নৃসিংহ প্ৰসাদ ভাদুড়ী, ২০০৪, আনন্দ
পাবলিশাৰ্ছ প্ৰাইভেট লিমিটেড, কলিকাতা।

৩. মহাভাৰতৰ নাৰী : ধীৰেশ চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য, জানুৱাৰী, ২০১০, কলিকাতা,

৪. মহাভাৰতৰ কথা : বুদ্ধদেৱ বসু, এম.মি. সৰকাৰ আণ্ড সন্স প্ৰাঃ লিঃ,
কলিকতা, ১৯৭৪

৫. মহাভাৰতৰ নৰনাৰী : শঙ্কৰ শীল, প্ৰতিভাস, কলিকাতা, জানুৱাৰী,
২০০৮

৬. ৰবীন্দ্ৰ ৰচনাৱলী (পঞ্চম খণ্ড) : বিশ্বভাৰতী, কলিকাতা, পৌষ ১৪০০।

৭. Mahahjarata by C. Raja Gopalachari, Bhavan's Book Uni-
versity, Mumbai, 2009

৮. Irawati Karve, Yuganta : The End of An Epoch, Hyderabad,
1991, PP 42-43

৯. Mahabharatam : Udyog Pravan-16. Biswabani Prakashani,
Kolkata

মহীয়সী নাৰী : গান্ধাৰী

মহৰ্ষি ব্যাসদেৱে মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত^১ গান্ধাৰীৰ ধৰ্মশীলতাৰ কথা এনেদৰে বৰ্ণনা কৰিছিল—

বিস্তৰং কুৰুবংশস্য গান্ধাৰ্য্যা ধৰ্মশীলতাম্।

ভাৰতৰ উত্তৰ পশ্চিম সীমান্তত অৱস্থিত গান্ধাৰ ৰাজ্যৰ অধিপতি নৃপতি সুৱলৰ কন্যা গান্ধাৰী বা সুৱলাত্মজা বুলি পৰিচিত। জন্মভূমি আৰু জনকৰ নামৰ লগত ৰজিতা খুৱাই বোধকৰোঁ এনেকুৱা নামকৰণ কৰা হৈছিল। কিন্তু এঠাইত অংশাৱতৰণ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত ব্যাসদেৱে কৈছিল— মতিস্তু সুৱলাত্মজা^২ অৰ্থাৎ মতিদেৱী সুৱলৰ কন্যা ৰূপত জন্ম লোৱা বাবেও সুৱলাত্মজা, মতিদেৱী আৰু গান্ধাৰী যে একে গৰাকী ব্যক্তি সেইটো কোৱা হৈছে।

ইতিমধ্যে পিতামহ ভীষ্মই বিদুৰৰ লগত ধৃতৰাষ্ট্ৰ আৰু পাণ্ডুৰ বিবাহৰ বিষয়ে পৰামৰ্শ কৰিলে। ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাব লৈ ভীষ্ম গান্ধাৰ ৰাজ্যৰ ওচৰত দূত প্ৰেৰণ কৰিলে। গান্ধাৰৰাজ সুৱল পাত্ৰৰ জন্মান্তৰ কথা শুনি প্ৰথমতে ইতস্ততঃ কৰি আছিল। পিছত কুৰুবংশৰ মৰ্য্যাদা, খ্যাতি, আচৰণ প্ৰভৃতি বিষয় স্মৰণ কৰি তেওঁ কন্যাদান কৰিবৰ বাবে সন্মত হ'ল।

গান্ধাৰীয়ে যেতিয়া শুনিলে তেওঁৰ জনক জননীয়ে এক জন্মান্ত ৰজাপুত্ৰৰ লগত তেওঁক বিয়া দিয়াৰ কাৰণে প্ৰস্তুত তেতিয়া তেওঁ কিন্তু অকনো বিচলিত হোৱা নাছিল। কিয়নো, তেওঁ কুমাৰী অৱস্থাত শিৱপূজা কৰি নিজপতিৰ অন্ধত্ব সম্বন্ধে জানিছিল আৰু তেতিয়াই নিজৰ চকুযোৰ বান্ধি ৰাখি উত্তম গৃহিনী হোৱাৰ বাবে প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হৈছিল। সেয়েহে গান্ধাৰীৰ বিয়াৰ পাছত আমি দেখা পাওঁ বহুতৰপীয়া এটা ডাঠ পটুবস্ত্ৰে তেওঁ নিজৰ চকুযোৰ বান্ধি ৰাখিছিল। তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল— তেওঁ যেন চিৰকাল পতিব্ৰতা হৈ থাকিব পাৰে আৰু নিজতকৈ পতিদেৱক যেন কেতিয়াও অপকৃষ্ট বুলি নাভাবে। কোৱা হৈছে—

ততঃ সা পটুমাদায় কৃত্বা বহুগুণং তদা
ববন্ধ নেত্রে স্বে বাজন্ পতিব্রত পৰায়ণা।
নাভ্যসূয়া পতিমহমিত্যেবং কৃতনিশ্চয়া।^৭

যথাসময়ত শকুনি সালংকৃতা ভগিনীকলৈ হস্তিনাপুৰলৈ আহিল আৰু ইয়াতেই ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ লগত তেওঁৰ বিয়া হ'ল। বিয়াৰ পাছত নিজৰ আচাৰ ব্যৱহাৰেৰে তেওঁ সমগ্ৰ কুৰুকুলৰ সম্ভৃষ্টি সাধন কৰিলে। ব্যাসদেৱে কৈছিল— ‘মহাপ্ৰজ্ঞা বুদ্ধিমতী দেৱী ধৰ্মাৰ্থদৰ্শিনী। আগমাপায়তত্ত্বজ্ঞা কৰ্ণিঃদেযা ন শোচতি।’ ইতি। অৰ্থাৎ মহাপ্ৰজ্ঞা বুদ্ধিমতী ধৰ্মাৰ্থদৰ্শিনী আগম অপায়তত্ত্বজ্ঞ এনেধৰণৰ দেৱীয়ে বেলেগ চিন্তা ন কৰে অৰ্থাৎ সাহসেৰে সকলো পৰিস্থিতি সম্মুখীন হ'ব পাৰে। তেখেত আৰু কৈছিল যে, মহাতপস্বিনী গান্ধাৰীদেৱী তপঃশক্তিয়ুক্তা আদৰ্শ গৃহিনীৰূপে পতিব্ৰতৰ ব্ৰতানুষ্ঠানত অদ্বিতীয়ৰূপে প্ৰতিটো গৃহত আজিও পূজিতা। তেখেতৰ তপস্যা দেৱতাপ্ৰীতি আৰু বৰপ্ৰাপ্তিলৈকে স্থিৰ হৈ থকা নাই বৰং ভীষ্মাচাৰ্য্যৰ নিতব্ৰহ্মাচাৰ্য্যব্ৰতৰ দৰে মৃত্যুলৈকে নিৰ্বিন্দে, সেইখিনি পালন কৰিছিল। সত্যভামিনী, মনস্বিনী, দিব্যদৃষ্টিয়ুক্ত মহাৰাজ্ঞী গান্ধাৰী ব্যাসদেৱৰ উপদেশত মহৰ্ষিৰ দৰে নিগ্ৰহানুগ্ৰহশক্তিয়ুক্তা বুলি প্ৰসিদ্ধ। এখেত একেলগে কঠোৰ আৰু কোমল গুণ সমন্বিতা।

মাতৃত্বৰ আকাঙক্ষণক্ষই তেওঁৰ চিত্তক পৰিপূৰ্ণ কৰি ৰাখিছিল। বিবাহৰ পূৰ্বত গান্ধাৰী এবাৰ মহাদেৱৰ পৰা শতপুত্ৰ লাভৰ বৰ পাইছিল। মহৰ্ষি প্ৰীত হৈ তেওঁক বৰদান কৰিব খুজিলে। তেওঁ ক'লে—

সা বৰে সদৃশং ভৰ্তুঃ
পুত্ৰানাং শতমাত্মনঃ।^৮

যথাসময়ত গান্ধাৰী সন্তানসম্ভবা হ'ল ঠিকেই কিন্তু দুবছৰ পৰ্যন্ত তেওঁ গৰ্ভভাৰ বহন কৰিলে কিন্তু সন্তানৰ মুখ দৰ্শন কৰিব নোৱাৰিলে। ইতিমধ্যে কুন্তীৰ এটা সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ পুত্ৰৰ জন্ম হ'ল। তেতিয়া গান্ধাৰীয়ে দুখ আৰু ক্ষোভত ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ অজ্ঞাতে নিজ উদৰত আঘাত কৰিব ধৰিলে। ইয়াৰ ফলত তেওঁ লৌহপিণ্ডৰ দৰে টান এটা মাংসপিণ্ড প্ৰসৱ কৰিলে। সুদীৰ্ঘ দুটা বছৰ গৰ্ভপোষণৰ এনেকুৱা এটা পৰিণতিৰ কাৰণে গান্ধাৰী মুঠেও প্ৰস্তুত নাছিল। সেইবাবে তেওঁ সেই

মাংসপেশীটোক পেলাই দিবলৈ উদ্যত হোৱাৰ সময়ত তাতে ব্যাসদেৱৰ ওচৰত নিৰ্ভয়ে গোটেইখিনি মনোবাসনা ব্যক্ত কৰিলে। কুন্তীয়ে পুত্ৰ হোৱাত ঈৰ্ষান্বিত হোৱা আৰু উদৰাঘাতৰ কথাও তেওঁ ব্যাসদেৱৰ ওচৰত গোপন নকৰিলে আৰু ক'লে— ‘আপুনি মোক শতপুত্ৰৰ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে বৰ দিছিল, কিন্তু এই মাংসপেশী কি মোৰ পুত্ৰ?’

চিন্তিত ব্যাসদেৱে তেতিয়া ক'লে, মোৰ বাক্যৰ কেতিয়াও অন্যথা নহয়। কোনো নিভূত স্থানত শীঘ্ৰ এশ ঘৃতপূৰ্ণ কুন্ত স্থাপনৰ ব্যৱস্থা কৰোৱা আৰু শীতল পানীত এই মাংসপেশীক বিধৌত কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা। এনেকুৱা কৰাৰ পিছত দেখা গ'ল সেই মাংসপেশীটো অঙ্গুষ্ঠৰ সমান এশ এক খণ্ডত বিভক্ত হৈ পৰিল। পিছত আৰু এটা ঘৃতকুন্ত স্থাপন কৰি সেইবিলাক পৃথক পৃথক কুন্তত ঢাকি ৰখা হ'ল। মহৰ্ষিৰ পূৰ্বনিৰ্দেশ অনুসৰি যথাসময়ত কুন্ত সমূহৰ ঢাকনি আতৰাই গান্ধাৰীয়ে এশ পুত্ৰ আৰু এজনী কন্যাৰ মুখ দৰ্শন কৰিলে। ব্যাসদেৱৰ প্ৰসাদত মাতা গান্ধাৰীয়ে তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষিত কন্যাক লাভ কৰিলে।

কন্যাসন্তানৰ জন্মবিষয়ে বা পুত্ৰী লাভাৰ্থে গান্ধাৰীয়ে মহৰ্ষিক কৈছিল—

‘যদি সত্যং তপস্তপ্তং দত্তং বাপ্যথবা ছতম্ গুৰুব্ৰহ্মোষিতা বাপি তথাস্তু দুহিতা মম’— ইতি। অৰ্থাৎ যদি সঁচাকৈ তপস্যৰ ফল স্বৰূপে অথবা গুৰুজনাক সন্তুষ্ট কৰাৰ বাবে কিবা যদি আশীৰ্বাদ দিয়ে তেন্তে মোক যেন কন্যা সন্তান জন্ম দিয়াৰ আশীৰ্বাদ দিয়ে। এই কাৰণে দুৰ্যোধনাদি শতপুত্ৰৰ লগতে তেওঁৰ দুঃশলা নামৰ কন্যা সন্তান এজনীও আছিল বুলি আমি জানো।

এই বৰ্ণনাত আমি দেখা পাওঁ— কুন্তীৰ পুত্ৰলাভত গান্ধাৰী ঈৰ্ষান্বিত হৈছিল। কুন্তীৰ পূৰ্বে গৰ্ভধাৰণ কৰিও তেওঁ ৰাজমাতা হ'ব নোৱাৰিলে। বংশৰ জ্যেষ্ঠসন্তান কুন্তীপুত্ৰই সম্ভৱতঃ ৰজা হ'ব— এই প্ৰকাৰ চিন্তা তেওঁৰ মনলৈ অহা অস্বাভাবিক নহয়, কিন্তু সেই বাবে উদৰত আঘাত কৰি গৰ্ভপাতনৰ চেষ্টা নিতান্তই হঠকাৰিতা। ব্যাসদেৱৰ সন্মুখত সত্য স্বীকাৰ কৰি তেওঁৰ এই ঈৰ্ষাজনিত পাপ যেন দূৰ হোৱা নাই। কুপুত্ৰৰ সাধ্বী জননী হৈ সমগ্ৰ জীৱন এই পাপেৰই প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিলে ?

গান্ধাৰীৰ বৰপুত্ৰ দুৰ্যোধন তেওঁৰ পিতৃৰ জীৱিত অৱস্থাতেই ৰজা হ'ল। ইন্দ্ৰপ্ৰস্থত যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজধানী স্থাপিত হ'ল। পৰশ্ৰীকাতৰ দুৰ্যোধন জ্ঞাতিৰ ঐশ্বৰ্য্য

সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। বিশেষকৈ যুধিষ্ঠিৰৰ ৰাজসূয় যজ্ঞৰ পিছত দুৰ্যোধন জ্ঞাতিৰ অতুল ঐশ্বৰ্য্য দেখি আৰু স্থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। ঈৰ্ষানলত সন্তপ্ত হৈ পাণ্ডৱৰ ঐশ্বৰ্য্য হস্তগত কৰাৰ উদ্দেশ্যে মাতুল শকুনিৰ চক্ৰান্তত যুধিষ্ঠিৰক কপট দ্যুতক্ৰীড়াত আহ্বান কৰিব বুলি স্থিৰ কৰিলে। প্ৰথমতে ধৃতৰাষ্ট্ৰ দুৰ্যোধনক বহুতো সাধু উপদেশ দি এই কুকৰ্মৰ পৰা বিৰত কৰাৰ চেষ্টা কৰিলে, কিন্তু লাভ নহ'ল। পৰৱৰ্তী সময়ত পুত্ৰশ্লেহত অন্ধ ৰজাৰ পুত্ৰশ্লেহৰ ওচৰত তেওঁৰ বিবেক বুদ্ধিয়ে পৰাজয় স্বীকাৰ কৰিলে। কপট দ্যুতক্ৰীড়াত তেওঁ নিজেই ভ্ৰাতৃৰ পুত্ৰবিলাকক আহ্বান জনালে। হস্তিনাপুৰৰ ৰাজ্যসভাত দ্যুতক্ৰীড়া চলিল। শকুনিৰ কপটতাত যুধিষ্ঠিৰ বাৰে বাৰে সৰ্বস্বান্ত হৈছিল— আৰু ধৃতৰাষ্ট্ৰই পুনঃ পুনঃ সুধি আছিল— কিং জিতম্? কিং জিতম্? এই বাৰ আমি কি জয়লাভ কৰিছো? কুপুত্ৰৰ স্বাৰ্থান্ধপিতা অন্ধ নৃপতিয়ে যেতিয়া একেধৰণৰ পৈশাচিক উল্লাসত উন্মত্তপ্ৰায়, তেতিয়া জননী গান্ধাৰী আৰু অন্তঃ পুৰচাৰী মহিলাসকলে অন্তঃপুৰত শোকদুখত বিহ্বল হৈ ৰোদন কৰি আছিল।

শোকাকুলা গান্ধাৰী আৰু স্থিৰ হৈ থাকিব নোৱাৰিলে আৰু পুত্ৰসকলৰ কল্যাণৰ বাবে ধৃতৰাষ্ট্ৰক উদ্দেশ্য কৰি ক'লে— এই কুলকলঙ্কক বধ কৰা। এই কুলাধম জন্মমাত্ৰই শিয়ালৰ দৰে চিঞৰি উঠিছিল আৰু ইয়াৰ কাৰণেই কুৰুকুল ধ্বংস হব। যাৰ বুদ্ধি কলুষিত তাৰ বাবে শাস্ত্ৰৰ উপদেশ নিষ্ফল। সেয়েহে ধৃতৰাষ্ট্ৰ যেন কুলকলঙ্কক ত্যাগ কৰি কুৰুবংশক কুলক্ষয়ৰ পৰা ৰক্ষা কৰে।

দুৰ্যোধনৰ প্ৰতি মাতা গান্ধাৰী ইমানেই বিৰক্ত আছিল যে ধৰ্ম শাস্ত্ৰপৰায়ণা গান্ধাৰী নিজপুত্ৰ দুৰ্যোধনক কেতিয়াও 'বিজয়ী ভব' অৰ্থাৎ 'বিজয়ী হোৱা' বুলি কোৱা নাই, কৈছিল 'যতোধৰ্মস্ততো জয়ঃ' অৰ্থাৎ 'যতে ধৰ্ম তাতেই জয় হব।'

আকৌ আমি দেখিবলৈ পাওঁ যেতিয়া দুৰ্যোধনৰ হঠকাৰিতাৰ ফলত কুৰুপাণ্ডৱৰ যুদ্ধ অনিবাৰ্য্য হৈ উঠিল, সকলো গুৰুজনা আৰু সুহৃদবৰ্গৰ উপদেশ ব্যৰ্থ হ'ল তেতিয়াই ৰাজমাতা গান্ধাৰী দিব্যদৃষ্টিৰ বলত যুদ্ধৰ পৰণতি লগত তেওঁৰ অন্যাযকাৰী পুত্ৰৰ শেষ পৰিণতিও প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল।

যুদ্ধৰ পিছত গান্ধাৰীৰ কোপ বা খং দেখি সকলোৱে ভয়াকুল হৈ পৰে। যুদ্ধৰ শেষত গান্ধাৰীয়ে যুধিষ্ঠিৰক চাব বিচাৰিলে ভীত যুধিষ্ঠিৰ গান্ধাৰীৰ ওচৰত

উপস্থিত হৈ ক'লে— ‘মাতা, মই তোমাৰ পুত্ৰহস্তা, মই অতি নৃশংস, মোৰ আৰু জীৱন ধাৰণৰ প্ৰয়োজন নাই, আমাক অভিসম্পাত কৰা।’ এই বুলি গান্ধাৰীক পাদস্পৰ্শ কৰিবলৈ যোৱাৰ সময়ত গান্ধাৰীয়ে অলপ দীৰ্ঘনিঃশ্বাস ত্যাগ কৰিলে আৰু তেওঁৰ দৃষ্টি নেত্ৰস্থিত পট্টবস্ত্ৰৰ ফাঁকে দি যুধিষ্ঠিৰৰ হাতৰ আঙ্গুলিৰ অগ্ৰভাগত পৰাৰ লগে লগে যুদ্ধিষ্ঠিৰৰ নখসমূহ বিবৰ্ণ হৈ গ’ল। এনেকুৱাই আছিল গান্ধাৰীৰ তপস্যালব্ধ মানসাগ্নিৰ প্ৰকোপ। ইয়াৰ উপৰি যুদ্ধৰ শেষত তাপসী গান্ধাৰীৰ কথা স্মৰণ কৰি যুধিষ্ঠিৰ ভীত সন্ত্ৰস্ত হৈ ক’লে— গান্ধাৰী ব্ৰুহ্মা হ’লে ত্ৰিলোক ভস্ম কৰিব পাৰে। সেয়েহে পুত্ৰশোকত ধৈৰ্য্যহাৰা গান্ধাৰীয়ে যেতিয়া যুধিষ্ঠিৰক অভিশাপ দিবলৈ উদ্যত হ’ল তেতিয়া যোগবলত ব্যাসদেৱে সকলো অবগত হৈ গান্ধাৰীকে যুধিষ্ঠিৰক এই ভয়ংকৰ অভিশাপ দিয়াৰ পৰা নিবৃত্ত কৰিলে।

শোকবিহ্বলা গান্ধাৰীক প্ৰবোধ দিয়াৰ সময়তে শ্ৰীকৃষ্ণই ক’লে, হে সুব্ৰতা, তোমাৰ নিচিনা সতী পৃথিৱীত আৰু নাই। হে কল্যাণী তপস্যাবলত ক্ৰোধদীপ্ত নেত্ৰেৰে তুমি সমগ্ৰ পৃথিৱীক দগ্ধ কৰিব পৰা ঠিকেই কিন্তু সেইবাবে তুমি পাণ্ডবসকলৰ বিনাশৰ চিন্তা নকৰিবা।

ভীমৰ প্ৰতি গান্ধাৰীয়ে অতি ক্ষোভেৰে ক’লে— ‘শ্ৰীকৃষ্ণৰ সহায়তাত তুমি দুৰ্যোধনৰ উৰুভঙ্গ আৰু দুঃশাসনৰ বক্তৃপানকৰ্মী ব্ৰুহ্মকৰ্মত লিপ্ত হৈছা। ইয়াৰোপৰি তুমি মোৰ এশ পুত্ৰৰ সকলোকে নিঃশেষ কৰিছা। এই অন্ধদয়ৰ যষ্টি হিচাপে এজন স্বপ্নাপৰাধী পুত্ৰকো অবশিষ্ট নাৰাখিলা।’ যদি ভীম ধৰ্মপথত থাকি দুৰ্যোধনৰ মৃত্যুৰ কাৰণ হ’লহেতেন তেতিয়া গান্ধাৰীয়ে হয়তো ভীমসেনক ক্ষমা কৰিলেহেতেন কিন্তু ভীমৰ এনেধৰণৰ ব্ৰুহ্মকৰ্ম তেখেত মানি ল’ব পৰা নাই। পতিব্ৰতাৰ অলৌকিকশক্তিৰ জৰিয়তে গান্ধাৰীয়ে শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি এনেকৈ ক’লে—

‘পতি শুশ্ৰূষয়া যন্মে তপঃ কিঞ্চিদুপাৰ্জিতম্।

তেন ত্ৰাং দুৰ্বাপেন শাস্যে চক্ৰং গদাধৰ।।’

গান্ধাৰীৰ পতিব্ৰতাশক্তিৰ এনেকুৱা প্ৰভাৱ আছিল যে এই মহীয়সী নাৰীৰ অভিশাপতেই অৱশেষত যদুকুল নাশ সম্ভৱ হৈছিল।

শেষত এদিন কাৰ্ত্তিকী পূৰ্ণিমা তিথিত যথাবিধি কৃতকৰ্ম সমাপণ কৰি

গান্ধাৰী কুন্তী, বিদূৰ আৰু সঞ্জয়ক লগত লৈ ধৃতৰাষ্ট্ৰ অৰণ্য যাত্ৰাৰ উদ্দেশ্যে গমন কৰিলে। এই অৰণ্যযাত্ৰাত কুন্তী সৰ্বাগ্ৰে তেওঁৰ কান্ধত হাত ৰাখি ধৃতৰাষ্ট্ৰই ৰাজ্য আৰু ৰাজ্যবাসীৰ পৰা বিদায় লৈ ক্ৰমে ক্ৰমে অৰণ্যপথেৰে আগবাঢ়ি গ'ল। তেখেতসকলে হৰিদ্ভাৰত থকাৰ সময়ত হঠাৎ এদিন অৰণ্যত ভয়াবহ দাবান্ধি জ্বলি উঠিল। ধৃতৰাষ্ট্ৰই তেতিয়া সঞ্জয়ক দাবান্ধিৰ পৰা আতৰি যোৱাৰ আদেশ দি নিজে গান্ধাৰী আৰু কুন্তীসহ যোগাসনত উপবিষ্ট হৈ দাবান্ধিত আত্মাছত্ৰি দিয়াৰ বাসনা প্ৰকাশ কৰিলে আৰু ক'লে গৃহত্যাগীসকলৰ পক্ষে এনেধৰণৰ মৃত্যু অপমৃত্যু নহয়, বৰং ভালেই। এই কথা উচ্চাৰণ কৰি তেওঁলোক পূৰ্বাভিমুখ হৈ যোগাসনত উপবিষ্ট হ'ল আৰু ক্ৰমে দাবান্ধিয়ে সেই ঋষিপুত্ৰ তাপস (ধৃতৰাষ্ট্ৰ) আৰু তাপসীদ্বয়কে (কুন্তী আৰু গান্ধাৰীক) গ্ৰাস কৰি পেলালে।

এনেদৰে স্বামীৰ লগত মৌনব্ৰত অৱলম্বন কৰি বন্ধনেত্ৰা গান্ধাৰীৰ সহমৰণলৈ যোৱাত তেওঁৰ চৰিত্ৰ সমাজৰ আগত আৰু জিলিকি উঠিল। সেয়েহে এনে এগৰাকী মহীয়সী ধৰ্মশীলা নাৰীৰ মুখত বাৰে বাৰে ধ্বনিত হৈছিল—
'যতো ধৰ্মস্তুতো জয়ঃ।'

পাদটোকাঃ

১. মহাভাৰত আদিপৰ্ব(১/৯৯)
২. মহাভাৰত আদিপৰ্ব(৬৭/১৬০)
৩. মহাভাৰত আদিপৰ্ব(১১০/১৪, ১৫)
৪. মহাভাৰত আদিপৰ্ব(১১৫/৮)

সহায়ক গ্ৰন্থ :

১. The Cultural Heritage of India (Vol. II), The Ramkrishna Mission, Institute of Culture, Calcutta, 2005.

২. কাশীদাসী মহাভাৰত, শ্ৰীবেণীমাধব শীল সম্পাদিত, অক্ষয় লাইব্ৰেৰী, কলিকতা, ২০০৪।

৩. পৌৰাণিক অভিধান, সুধীৰচন্দ্ৰ সৰকাৰ সংকলিত, এম.সি. সৰকাৰ প্ৰাইভেট লিমিটেড, কলিকতা, ১৪১২ বঙ্গাব্দ।

৪. মহাভাৰতৰ চৰিতাৱলী, শ্ৰী সুখময় ভট্টাচাৰ্য, আনন্দ পাবলিশাৰ্চ

প্রাইভেট লিমিটেড, কলিকাতা, ১৪০৪ বঙ্গাব্দ।

৫. শ্রীমন্মহাভারতম্ (মূলমাত্রম, প্রথম খণ্ডম্) মহর্ষি শ্রীকৃষ্ণদ্বৈপায়ন
প্রণীতম্ গীতাপ্রেছ, গোবখপুৰ, ২০১৩ বিক্রমাব্দ, ১ম সংস্কৰণ।

৬. মহাভারতের নারী, ধীৰেণ চন্দ্র ভট্টাচার্য্য, জানুয়ারী, ২০১০, কলকাতা।

৭. Mahabharata by C. Raja Gopalachari, Bhavan's Book
University, Mumbai, 2009.

প্ৰজ্ঞাৰ সাধক পণ্ডিত ৰমণীকান্ত দেৱশৰ্মা

সৰল সত্যনিষ্ঠ জ্ঞানৰ প্ৰতিভূ পণ্ডিত ৰমণীকান্ত দেৱ শৰ্মা আছিল কামৰূপৰ বৰভাগ অঞ্চলৰ উজ্জ্বল জ্যোতিষ্ক স্বৰূপ। পুৰণি কামৰূপত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ক্ষেত্ৰত ৰমণীকান্ত দেৱৰ দৰে সন্মানমণ্ডিত পণ্ডিত সকলে যেন শিলৰ বুকুত ইতিহাস ৰচনা কৰি গৈছে।

ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰপূব কোণত অৱস্থিত বিভিন্ন পৰ্বতমালা আৰু নদ-নদীৰে পৰিবেষ্টিত অনুপম এই অসম দেশৰ অন্তৰ্গত কামৰূপ জিলা। আমি পুৰণি কামৰূপ বুলিলে অবিভক্ত কামৰূপ অৰ্থাৎ বৰ্তমান নলবাৰী, বৰপেটা আৰু ইফালে চন্দ্ৰধৰপুৰৰ কথা মনলৈ আহে। এই ঠাইবোৰ তেতিয়া আছিল সংস্কৃত চৰ্চাৰ পীঠস্থান, সংস্কৃত চৰ্চা মানেই আছিল তদানীন্তন অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ মাধ্যমে বেদ-উপনিষদ ধৰ্মশাস্ত্ৰ আদি প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থাদিৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনা আৰু সমাজখন সুস্থৰূপে পৰিচালনা কৰাৰ বাবে ইয়াৰ অনুশীলন।

অসমৰ তেনেই এগৰাকী বিশিষ্ট সংস্কৃত পণ্ডিত আছিল ৰমণীকান্ত শৰ্মা দেৱ। গোটেই জীৱন এইগৰাকী মনীষীয়ে জ্ঞান আৰু প্ৰজ্ঞাৰ সাধনা কৰি গৈছে। বৈদিক যাগ-যজ্ঞ, শক্তি সাধনা আৰু অন্যান্য ধৰ্মীয় কৰ্ম তথা আয়ুৰ্বেদ চিকিৎসাত সদা ব্যস্ত আছিল এই জন মনীষী। অধ্যাপনা তেখেতৰ জীৱনৰ ব্ৰত আছিল। নলবাৰী জিলাৰ আঠঘৰীয়াৰ 'দামোদৰ ধাম ধীৰেশ্বৰ বিদ্যালয়'ত এখেতে সুদীৰ্ঘ ছয় দশকজোৰা কাল অধ্যাপনা কৰি অৱসৰ গ্ৰহণ কৰে। ১৯৯২ চনৰ ৫ চেপ্তেম্বৰৰ দিনা ১৯৯১ চনৰ বাবে ভাৰতৰ অন্যান্য বিদ্বান মণ্ডলীৰ লগতে তেখেতকো ভাৰতৰ ৰাষ্ট্ৰপতি শংকৰ দয়াল শৰ্মাদেৱে ৰাষ্ট্ৰপতিৰ বঁটা প্ৰদান কৰি ৰাষ্ট্ৰীয় সন্মান আগবঢ়ায়। বেদ-বাচস্পতি, বেদাচাৰ্য, বেদ-বিশাৰদ আদি বিশিষ্ট উপাধিৰে বিভূষিত পণ্ডিত ৰমণীকান্ত দেৱ শৰ্মা ১৯১২ খ্ৰীষ্টাব্দত নাগাৰকুছি গাঁৱত জন্ম

গ্ৰহণ কৰে আৰু এটা দীৰ্ঘলীয়া জীৱন যাপন কৰি ৯২ বছৰ বয়সত ২০০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত মানৱ সমাজ এৰি বিৰল প্ৰতিভাৰ এই নীৰৱ সাধকজনে চিৰবিদায় লয়।

জনা যায়, ১৯২১ চনৰ আগতে অসমত বেদ আৰু পাণিনি ব্যাকৰণৰ পঠন পাঠন সমূলি নাছিল। মাত্ৰ শ্ৰুতি গোচৰ হে আছিল। ইয়াৰ পিছত পৰ্য্যায়ত্ৰমে ৰাজ্যখনৰ বিভিন্ন স্থানত সংস্কৃতটোল, বিদ্যালয়-মহাবিদ্যালয়ৰ জন্ম হয়। অবিভক্ত কামৰূপ জিলাৰ নলবাৰী মহকুমাৰ অন্তৰ্গত উপৰ বৰভাগ এখন প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য শিক্ষাবিদ জনবহুল সমৃদ্ধিশালী মৌজা। কমাৰকুছি এই মৌজাৰে অন্তৰ্গত এখন অন্যতম আদৰ্শ গাঁও। ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ শাসন কালত ১৯৩০ চনৰ পিয়লৰ পূৰ্বে নাগাৰকুছি এখন স্বতন্ত্ৰ প্ৰসিদ্ধ গাঁও আছিল। পৰৱৰ্তীকালতে স্বানামধন্য স্বৰ্গীয় উত্তম চন্দ্ৰ বৰুৱাদেৱে কমাৰকুছি গাঁৱৰ সৈতে নাগাৰকুছি গাঁওখন অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। প্ৰাচীন কালত এই গাঁৱত ভাৰতৰ ঐতিহ্যদীপ্ত প্ৰাচীনতম বিদ্যাবিনোদিনী টোল সংস্কৃত শিক্ষাৰ অধ্যয়ন-অধ্যাপনাৰ কেন্দ্ৰ স্থল আছিল।

বেদজ্ঞ পণ্ডিত আছিল ৰমণীকান্ত দেৱ। মাত্ৰ পাঁচ বছৰ বয়সতেই তেখেতে বিদ্যালয়লৈ গৈ বিদ্যা শিক্ষা আৰম্ভ কৰিছিল। তেতিয়াৰ পৰা আমৃত্যুলৈকে তেখেতৰ সাধনা আছিল সংস্কৃত ভাষা প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ কাৰণে। আজিকালি সকলো শাখাৰ সকলো বেদত পাৰঙ্গম ব্যক্তি পোৱা টান। সেই যুগত নানা অসুবিধাৰ সন্মুখীন হোৱা সত্ত্বেও ৰমণীকান্ত দেৱৰ নিচিনা পণ্ডিত সকলে ভৱিষ্যৎ প্ৰজন্মৰ কাৰণে বেদাধ্যয়ন আৰু তাৰ প্ৰয়োগৰ প্ৰাচীন ধাৰা অটুট ৰখাৰ পূৰ্ণ প্ৰয়াস কৰিছিল। সেই সময়ত যানবাহনৰ বহুল সুবিধা নথকাৰ বাবে বহুদূৰ খোজকাঢ়ি গৈ তেখেতসকলৰ অধ্যয়ন আৰু অধ্যাপনা কৰিব লগা হৈছিল। ৰমণীকান্ত দেৱে হয়তো অনুমান কৰিব পাৰিছিল যে পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্ৰভাৱত এদিন সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰচাৰ-প্ৰসাৰে ব্যাঘাত জন্মিব পাৰে সেই হেতু তেখেতে গোটেই সংস্কৃত কাব্য সাহিত্য, বেদ, বেদাঙ্গ, উপনিষদ আদি অসমীয়া ভাষাত অনুবাদ কৰিবৰ বাবে পৰৱৰ্তী ছাত্ৰসকলক অনুৰোধ কৰিছিল। আৰু নিজেও এই কাৰ্যতে সচেষ্টিত হৈছিল। বৰ্তমানে যজ্ঞকৰ্ম জনা মানুহৰ বৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। কিন্তু এইটোৱেই আছিল সনাতন ভাৰতবৰ্ষৰ আধ্যাত্মিক পৰম্পৰা। কিছু বৈদিক যাগযজ্ঞ এতিয়াও কোনো কোনো ঠাইত হৈ নথকা নহয় কিন্তু সেয়া খুব

ব্যয়বহুল বুলিও হয়তো কিছু হলেও তাৰ চৰ্চা স্নান হৈছে। এখেতৰ যজ্ঞসম্বন্ধীয় ৰচনা এই বিষয়ে উল্লেখনীয়। ‘ৰচনা সম্ভাৰ’ গ্ৰন্থ খনত যজ্ঞসম্বন্ধীয় ৰচনা আছে ছটা। তাতে আমি মহাৰুদ্ৰ যজ্ঞ, মহাবিশু যজ্ঞ, শত চণ্ডী যজ্ঞৰ কথা পাও। বিভিন্ন যজ্ঞসম্বন্ধীয় আলোচনাৰ কালত এখেতে বেদবিহিত গুৰুশিষ্যৰ আলোচনাৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে।

‘ৰচনা সম্ভাৰ’ত এখেতে নৱধা ভক্তিৰ উল্লেখ কৰা দেখা পাওঁ। নৱধা ভক্তি যথা শ্ৰৱণ, কীৰ্তন, বিষ্ণুৰ স্মৰণ, পাদসেৱন, অৰ্চন, বন্দন, দাস্য, সৌখ্য আৰু আত্মনিবেদন। ইয়াৰ পিছত শৰ্মাদেৱে পঞ্চমহাযজ্ঞৰ কথা ব্যাখ্যা কৰিছে। পঞ্চমহাযজ্ঞ হ’ল—

অধ্যাপনং ব্ৰহ্মযজ্ঞঃ পিতৃযজ্ঞস্ত তৰ্পনম্।

হোমো দৈবো বলিভূতঃ ন্যজ্ঞো তিথিপূজনম্।।

অৰ্থাৎ বেদাদি অধ্যয়ন, ব্ৰহ্মযজ্ঞ, পিতৃতৰ্পন, অগ্নিহোত্ৰাদি হোম, প্ৰাণীসকললৈ দিয়া আহাৰ, অতিথি আপ্যায়ন আদি পঞ্চমহাযজ্ঞ গৃহস্থৰ অৱশ্যে কৰণীয় কৰ্ম।

পৰম মাতৃভক্ত ৰমণীকান্ত শৰ্মা দেৱে মাতৃদেৱীৰ নিৰ্দেশ ক্ৰমে তেতিয়াৰ বঙ্গদেশৰ ঢাকা নগৰীত স্বনামধন্য মথুৰামোহন চক্ৰৱৰ্তীৰ দ্বাৰা পৰিচালিত ‘শক্তি আশ্ৰমত’ ১৯৩৯ চনত নামভৰ্তি কৰি আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিবলৈ ধৰে। তাতে তিনি বছৰ কাল পূজ্যপাদ কবিৰাজ শশীমোহন বাচস্পতি যড়দৰ্শন তীৰ্থ মহোদয়ৰ অধীনত অধ্যয়ন কৰি ১৯৪২ চনত আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰী আৰু আয়ুৰ্বেদাচাৰ্য উপাধি লাভ কৰে। ঢাকাৰ পৰা ঘৰলৈ অহাৰ পাছত মাকৰ পৰামৰ্শক্ৰমে অগ্ৰজ চন্দ্ৰকান্তৰ স্মৃতি ৰক্ষার্থে ‘চন্দ্ৰকান্ত ঔষধালয়’ নামেৰে ঘৰতে এখন আয়ুৰ্বেদ প্ৰতিষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁ নিজৰ প্ৰায় লাগতিয়াল ঔষধ, ৰাৰিষ্ট, লৌহ ভণ্ড, অভ্ৰভণ্ড আদিও নিজৰ ঘৰতেই তৈয়াৰ কৰিছিল। চিকিৎসক হিচাবে তেওঁৰ সুনাম আছিল। অলপ টান ৰোগী হ’লে ৰোগীৰ ওচৰত ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা ধৰি বহি থাকি তাৰ ভাল পোৱালৈ অপেক্ষা কৰিছিল। মানৱ সেৱা আছিল এই গৰাকী মনীষীৰ পৰম লক্ষ্য। সেয়েহে বেমাৰ হ’লে গুণগ্ৰাহীসকলে ‘নাগাৰকুছিৰ কবিৰাজক’ দেখুৱাবৰ কাৰণে পৰামৰ্শ দিছিল। ইতিমধ্যে ১৯৬২ চনত আঠঘৰীয়া গাঁৱত এখন চৰকাৰী সাহায্যপ্ৰাপ্ত আয়ুৰ্বেদ চিকিৎসালয় স্থাপিত হ’ল।

পৰৱৰ্তীকালত তেওঁৰ চেপ্টা আৰু যত্নতে চিকিৎসালয়ৰ নিজা মাটি ঘৰ হৈছিল।

ৰমণীকান্ত দেৱশৰ্মা সৰল, সুবক্তা আৰু মৰমীয়াল আছিল। সমাজৰ মঙ্গলৰ বাবে এখেতে প্ৰয়োজনীয় উপায় বিধানও কৰিব পাৰিছিল। ধীৰ স্থিৰ আৰু সৰল ব্যক্তিত্বৰ অধিকাৰী এই গৰাকী সংস্কৃত পণ্ডিতে 'লঘু সিদ্ধান্ত কৌমুদী' আৰু 'সচিত্ৰ মণ্ডল অধ্যায়' নামৰ দুখন অমূল্য গ্ৰন্থ ৰচনা কৰাৰ উপৰি অন্যান্য বহুতো মূল্যবান প্ৰবন্ধ বিভিন্ন আলোচনী আদিত প্ৰকাশ পায়। তেখেতৰ তৃতীয় গ্ৰন্থ 'শ্ৰীশ্ৰীগণেশ মন্দিৰ আৰু নাগাৰকুছি গাঁৱৰ ইতিবৃত্ত' ২০০২ চনত প্ৰকাশ পায়। ইয়াতে লঘুসিদ্ধান্ত গ্ৰন্থ এখনৰ বিষয়ে একাধাৰ ক'ব ইচ্ছা কৰিছোঁ। বৰ্তমান গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক বৰ্ষৰ বাবে লঘুসিদ্ধান্ত কৌমুদী গ্ৰন্থখন পাঠ্যসূচীৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। অসমীয়া ভাষাত অনুদিত এখেতৰ গ্ৰন্থখন সংস্কৃত বিভাগৰ শিক্ষক তথা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ কাৰণে এখন বহুমূলীয়া গ্ৰন্থ। কিন্তু পৰৱৰ্তীকালত ইয়াৰ আৰু প্ৰকাশ নোহোৱাত আমি সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ শিক্ষক সকলে পাঠদান সময়তে ইয়াৰ পুৰণমুদ্ৰণৰ যথেষ্ট অভাব অনুভৱ কৰিছোঁ। বৰ্তমান সংস্কৃত বিভাগৰ ছাত্ৰছাত্ৰীৰ পাণিনি ব্যাকৰণৰ সহজবোধ্যতাৰ কাৰণে ই এক অমূল্য সম্পদ। আমাৰ দুখ হয়, এখেতে যদি আৰু আগৰ পৰাই এই ধৰণৰ ৰচনাত মনোনিবেশ কৰিলেহেঁতেন আমি এখেতৰ ৰচিত আৰু বহুতো মূল্যবান গ্ৰন্থ পালোহেঁতেন। প্ৰায় দুবছৰ আগতে যোৱা ২৭-৪-২০১১ তাৰিখত নাগাৰকুছি গাঁৱত ৰমণীকান্ত দেৱশৰ্মাৰ সেইখন ঘৰলৈ যোৱাৰ সৌভাগ্য হৈছিল মোৰ তেখেতৰ কনিষ্ঠ পুত্ৰ ড° গিৰীশ চন্দ্ৰ শৰ্মাদেৱৰ আৰু বোৱাৰী অলকা দেৱীৰ লগত। তেখেতৰ থকা ঘৰটো পৰিয়ালৰ মানুহে মন্দিৰৰ দৰে সজাই থৈছে। মইও মোৰ সশ্ৰদ্ধ প্ৰণাম নিবেদন কৰিলো তেখেতৰ উদ্দেশ্যে। তেতিয়া এক মিনিটৰ কাৰণে মই ভাবিবলৈ বাধ্য হ'ল আমাৰ দেশত ইমান মহান মহান সংস্কৃতজ্ঞ পণ্ডিত থকা সত্ত্বেও আজি আমাৰ সংস্কৃত পঢ়ুৱা সকলৰ তথা সংস্কৃত ভাষাৰ ইমান দুৰ্দশা কিয়? নীতিশিক্ষা পঢ়াৰ সময়তে আমি পঢ়িছিলো 'অনভ্যাসে বিদ্যাহাস', সঁচাকৈ বৰ্তমান সংস্কৃতভাষাৰ অবক্ষয়ৰ কথা ভাবি এই কথাটোৰ সত্যতা মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰিছোঁ।

এখেতৰ জন্মশতবাৰ্ষিকীৰ আৰম্ভণী অনুষ্ঠানত (১৫ চেপ্তেম্বৰ, ২০১২ চন) বিশিষ্ট সাংবাদিক হাইদৰ হুছেইন ডাঙৰীয়াৰ বক্তব্যৰ পৰা জনা যায়, কান্ধত

ধকধকীয়া বগা চাদৰ ধুতি-পাঞ্জাবী পৰিহিত, শুভ্ৰ-কান্তি, ক্ষীণকায় দেহ, ললাটত শ্বেত চন্দনৰ ফোটাটিৰে সংস্কৃত দৰদী এই মনীষীগৰাকী নিজকে কেতিয়াও জাহিৰ কৰা নাছিল। প্ৰচাৰ বিমুখতা তেখেতৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্য আছিল। ভাৰতবৰ্ষক আবিষ্কাৰ কৰাই আছিল এই মনীষীসকলৰ উদ্দেশ্য। তেতিয়া শিক্ষকৰ নিষ্ঠা আছিল প্ৰতিভাৰ উন্মেষ ঘটোৱা। হাইদৰ হুছেইন ডাঙৰীয়াই আৰু কয়, আজি আমাৰ ন্যূনতম স্থিতি সম্ভৱ হৈছে সেই সকলো ভাল মানুহৰ ন্যূনতম সান্নিধ্যৰ কাৰণে। তেতিয়া বৰ্তমানৰ দৰে TV অথবা Media থকা হলে আজি তেওঁলোকৰ বিষয়ে মানুহে বেচিকৈ জানিব পাৰিলেহেঁতেন। অতীতক যি জাতি শ্ৰদ্ধা নকৰে সেই জাতিৰ ভবিষ্যৎ দুৰ্বল হয়। বৰ্তমানেও আমি সংস্কৃত পঠন পাঠন আৰু অধ্যাপনাৰ লগত একাত্ম ব্যক্তিসকলে অনুভৱ কৰো যে তেখেতৰ দৰে স্থিতপ্ৰজ্ঞ মনীষী ব্যক্তিৰ সংস্কৃত পুনৰুজ্জীৱিত কৰাৰ কাৰণে যি অবিহণা আছিল তাকে স্মৰণ কৰা খুব দৰকাৰ। তেনেকুৱা পথপ্ৰদৰ্শক বৰ্তমানে আমাৰ খুবেই প্ৰয়োজন। সেই কাৰণে বৰ্তমান সমাজৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ৰমণীকান্ত দেৱশৰ্মাৰ জীৱন আৰু সাধনাৰ ব্যাপক আলোচনাৰ খুবেই দৰকাৰ।

ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ ধাৰক তথা বাহক এই সংস্কৃত সাহিত্যই সকলো বিষয় বস্তুৰে জ্ঞানৰ আকৰ বা ভঁৰাল। ড° মুকুন্দ কাম শৰ্মা ছাৰৰ মতে সেই বিশাল ভাণ্ডাৰ এতিয়াও সম্পূৰ্ণৰূপে উন্মোচিত হোৱা নাই। সংস্কৃত চৰ্চাৰ প্ৰয়োজন আজিও আছে, ভবিষ্যতেও থাকিব এখন সুন্দৰ সুস্থ সমাজ গঢ়াৰ ভেটি স্বৰূপে। গোটেই পৃথিবীখন আমাৰ পৰিয়াল। সেয়েহে যথার্থই কোৱা হৈছে 'বসুধৈব কুটুম্বকম'। এয়াই বিশ্ব ভাতৃত্ববোধ। বৈজ্ঞানিক আধাৰে আধাৰিত এই সংস্কৃত ভাষা আমাৰ সকলো মাতৃভাষাৰ উৎস স্বৰূপ। আমি আৰু আমাৰ পৰৱৰ্তী নৱ প্ৰজন্ম এই ভাষাৰ চৰ্চা, অনুশীলন কৰিলেহে এই ধাৰা অব্যাহত ৰাখিলেহে পণ্ডিত ৰমণীকান্ত দেৱশৰ্মাৰ সৈতে আমাৰ পূৰ্বজ পণ্ডিত মনীষীসকলৰ আত্মাই শান্তি লাভ কৰিব। অতএব 'চৰৈবেতি, চৰৈবেতি' উপনিষদৰ আগবঢ়াই যোৱা এই মন্ত্ৰ স্মৰণ কৰি সকলোৰে শান্তি কামনা কৰি উচ্চাৰণ কৰিছো

সৰ্বে ভবন্তু সুখিনঃ সৰ্বে সন্তু নিৰাময়াঃ

সৰ্বে ভদ্রানি পশ্যন্তু মা কশ্চিদ্ দুঃখ ভাগভবেত্।

সহায়ক গ্রন্থ :

১. বিশিষ্ট সংস্কৃত পণ্ডিত শ্রী বমণী কান্ত দেৱ শৰ্মা 'অভিনন্দন গ্ৰন্থ' - বৰভাগ শাখা সাহিত্য সভা, নলবাৰী (ৰণাকুছি), সম্পাদক - ডা. বিপিন চন্দ্ৰ কলিতা, ১৯৯৯ চন।

২. বমণীকান্ত দেৱশৰ্মা ৰচনা-সম্ভাৰ, সম্পাদনা - ড° পূৰ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য আৰু গিৰীশ চন্দ্ৰ শৰ্মা, ৰত্ন প্ৰকাশন, নাগাৰকুছি, কমাৰকুছি, ২০০৪ চন।

৩. জন্ম শতবাৰ্ষিকী শ্ৰদ্ধাৰ্থ্য - 'বিদ্যাৰ্ণৱ' - শাস্ত্ৰধী পণ্ডিত বমণীকান্ত দেৱশৰ্মা সোঁৱৰৰণী গ্ৰন্থ, সম্পাদনা - ড° পূৰ্ণ ভট্টাচাৰ্য্য, ৰত্ন প্ৰকাশন, নাগাৰকুছি, কমাৰকুছি, ২০১৩ চন।

ড° থানেশ্বৰ শৰ্মাদেৱৰ বিৰচিত কালিদাসৰ
অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ আৰু শূদ্ৰকৰ
মৃচ্ছকটিকম্— এই সমীক্ষাদ্বয়ৰ এক
তুলনামূলক অধ্যয়ন

বৰভাগ শাখা সাহিত্য সভাৰ সম্পাদনা সমিতিৰ মুখ্য সম্পাদক তথা সম্পাদকলৈ ধন্যবাদ যাচিছোঁ এই কাৰণে যে আমাৰ নিমন্ত্ৰণী পত্ৰৰ লগত অসমৰ সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যৰ বিদগ্ধ গৱেষক অধ্যাপক ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা ছাৰৰ বৰ্ণিত জীৱনৰ জীৱনপঞ্জী আৰু কৃতিসমূহ আমাক দিয়াৰ বাবে আমি সাঁচাকৈ উপকৃত হৈছোঁ। চাকৰি জীৱনৰ সকলো দায়দায়িত্ব বহন কৰাৰ লগতে তেখেতে একেৰাহে সাহিত্য সাধনাত ব্যস্ত থাকি লৌকিক সাহিত্য, বৈদিক সাহিত্য আৰু অনুবাদ সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত যি বৰঙণি আগবঢ়ালে সেইটো নিঃসন্দেহে তুলনাহীন। সংস্কৃত তথা অসমীয়া ভাষাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী আৰু শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীসকলৰ বাবে এই গ্ৰন্থবোৰ এক অমূল্য সম্পদ।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ আৰু ‘মৃচ্ছকটিকম্’— এই দুয়ো নাটকৰ মাজত কিছু মিল চকুত পৰে। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ত দুৰ্বাসাৰ অভিশাপৰ বাবেই নায়িকা শকুন্তলাৰ লাঞ্ছনা ভোগ আৰু আনফালে ‘মৃচ্ছকটিক’ত শকাৰৰ কামনা পূৰণ নোহোৱা বাবে তেওঁৰ ৰোষত পৰি বসন্তসেনাই কষ্টভোগ কৰিবলগীয়া হৈছে। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ নাটকত নায়ক-নায়িকা দুবাৰ মিলিত হৈছে আৰু তৃতীয়বাৰত হেমকূট পৰ্বতৰ মাৰীচ আশ্ৰমত তেওঁলোকৰ স্থায়ী মিলন হৈছে। একেদৰে মৃচ্ছকটিকত স্থায়ী মিলনৰ পূৰ্বে দুবাৰ চাৰুদত্ত আৰু বসন্তসেনাৰ মিলন হৈছে।

ৰজা দুয্যন্ত যেনেদৰে আশ্ৰমকন্যা শকুন্তলাৰ প্ৰেমত পৰিছে ঠিক তেনেদৰে আমি দেখা পাওঁ ‘মূচ্ছকটিক’ত চাৰুদত্ত আৰু বাৰবনিতা বসন্তসেনাৰ পৰস্পৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি প্ৰেমত পৰিছে। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম’ত ৫ম অংকত ৰাজ দৰবাৰৰ চিত্ৰণ, অইনফালে ‘মূচ্ছকটিক’ত ন্যায়ালয়ৰ চিত্ৰ দেখা যায়। দুয়ো নাটকত মিল যেনেদৰে আছে অমিলো বহুত পৰিলক্ষিত হয়। আকৌ দেখা যায়, ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম’ নাটকত দুয্যন্তই শকুন্তলাৰ সৈতে মিলনৰ বাবে প্ৰথমে উদ্যোগ কৰিছে কিন্তু ‘মূচ্ছকটিক’ নাটকত বসন্তসেনাই চাৰুদত্তৰে মিলনৰ বাবে প্ৰথমে উদ্যোগ লৈছে।

লেখক শৰ্মাদেৱৰ লগত একমত হৈ আমি তেখেতৰ লেখনীৰ পৰা নাটকৰ ঐক্যত্ৰয় সম্পৰ্কে এনেদৰে ক’ব পাৰোঁ— ‘প্ৰতীচ্যৰ (foreign) লৌকিক নাটক শ্ৰেণীত সাধাৰণতে তিনিটা ঐক্য (Des Trios Unities or Three Unities) মানি চলা ৰীতি প্ৰচলিত আছিল। গ্ৰীক নাটক শ্ৰেণীত এই ঐক্যত্ৰয়ৰ প্ৰচলন প্ৰথম চকুত পৰে। তাৰ পাছত এই ৰীতি ইউৰোপৰ অন্যান্য সাহিত্যৰ মাজলৈ প্ৰসাৰিত হয়। তথাকথিত এই ঐক্যকেইটা হৈছে সময় বা কালৈক (unity of time), স্থানৈক্য (Unity of place) আৰু কাৰ্য-ঐক্য (Unity of Action)। নাটকৰ বৰ্ণনীয় বিষয় এদিনত বা অভিনয়ৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সময়ত আবদ্ধ থকাই কালৈক্য। সেইদৰে নাটকীয় কাহিনী কোনো বিশেষ স্থান বা তাৰ উপকণ্ঠত সীমাবদ্ধ হোৱাকেই স্থানৈক্য বোলা হয়। নাটকৰ মূল কাহিনী আৰু তাত থকা আন বিভিন্ন ঘটনাৰলীৰ মাজত যুক্তিসঙ্গত যোগসূত্ৰ ৰক্ষা কৰা কাৰ্যই ঐক্য। প্ৰকৃত্যৰ্থত কাৰ্য ঐক্য অনুসৰি নাটকৰ যাৱতীয় সৰু-বৰ ঘটনাৰাজিয়ে মুখ্য কাহিনীৰ ফল অনুসৰণ কৰিব লাগে।’ পুৰণি গ্ৰীচ দেশত কমেডী (মিলনাস্তক) আৰু ট্ৰেজেডী (শোকাস্তক বা বিয়োগাস্তক) দুয়ো প্ৰকাৰ নাটকতে ঐক্যত্ৰয়ক বৰ দৃঢ়তাৰে মানি চলা হৈছিল।

কিন্তু সংস্কৃত নাট্যকাৰসকলৰ ক্ষেত্ৰত এই নিয়ম মানি চলাৰ ক্ষেত্ৰত ব্যতিক্ৰম চকুত পৰে। যদিও পাঁচ প্ৰকাৰ অৰ্থ প্ৰকৃতি পাঁচবিধ অৱস্থা আৰু পঞ্চসন্ধি নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰতমুনিৰ দ্বাৰা উল্লিখিত নাট্যকৌশলৰ সুপ্ৰয়োগৰ দ্বাৰা তেওঁলোকে কাৰ্যঐক্য ভালদৰে ৰক্ষা কৰিলেও স্থানৈক্য আৰু কালৈক্য কোনো নাটকতে সঠিকৰূপে মানি চলা দেখা নাযায়। অভিজ্ঞানশকুন্তলম নাটকৰ প্ৰথম,

দ্বিতীয়, তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ অঙ্কৰ ঘটনাৰ মাজত কেইবাহমাহো কালৰ ব্যৱধান আছে। তেনেদৰে পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অঙ্কৰ মাজত প্ৰায় ছবছৰ কালৰ ব্যৱধান আছে। অতএব অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকত কালৈক্য বক্ষা কৰা হোৱা নাই। স্থানৈক্যৰ ক্ষেত্ৰত আমি দেখা পাওঁ নাটকৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ অঙ্কৰ স্থান মালিনী নদীৰ পাৰত অৱস্থিত কাম্বুমুনিৰ আশ্ৰম আৰু তাৰ পাৰ্শ্বৱৰ্তী উদ্যান বা অৰণ্য, পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অঙ্কৰ ঠাই হস্তিনাপুৰ আৰু তাৰ পাৰ্শ্বৱৰ্তী এলেকা, শেষত সপ্তম অঙ্কৰ ঘটনাসমূহ আকাশ মার্গ আৰু হেমকুট পৰ্বতস্থিত মাৰীচৰ আশ্ৰমত ঘটিছে। এনেদৰে মহাকাব্য কালিদাসৰ লেখনীত কালৈক্য আৰু স্থানৈক্য বিদ্বিত হৈছে বুলি প্ৰতিভাত হয়।

আনফালে ঐক্যত্ৰয় যথার্থ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত মূচ্ছকটিকত আমি দেখা পাওঁ এই প্ৰকৰণটোৰ সকলো কাৰ্য উজ্জয়িনী নগৰীৰ চাৰিসীমাৰ ভিতৰতে সীমাবদ্ধ। প্ৰথম অঙ্কৰ কাৰ্য চাৰুদত্তৰ ঘৰ আৰু তাৰ সন্মুখৰ ৰাজপথত সংঘটিত হয় আৰু প্ৰথম অঙ্কৰ শেষ অংশ সেই ঘৰৰ দুৱাৰমুখত আৰু চোতালত অনুষ্ঠিত হয়। এনেদৰে নাটকৰ তৃতীয়, পঞ্চম আৰু ষষ্ঠ অঙ্কৰ স্থান চাৰুদত্তৰ ঘৰ। দ্বিতীয় আৰু চতুৰ্থ অঙ্কৰ ঠাই বসন্তসেনাৰ ঘৰ। বাকী ঘটনাবোৰ উজ্জয়িনী নগৰৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত অনুষ্ঠিত হৈছে। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে নাট্যকাৰে নাটকৰ স্থানৈক্য বজায় ৰাখিছে।

বিশিষ্ট সমালোচক এম আৰ কালৈৰ মতে মূচ্ছকটিকৰ কাৰ্য মাঘ মাহৰ কৃষ্ণ ষষ্ঠীত আৰম্ভ হৈ প্ৰায় কুৰিদিনৰ মূৰত ফাগুন মাহৰ শুক্ল একাদশীত সমাপ্ত হয়। নাটকত চাৰুদত্ত পুত্ৰ ৰোহসেনে পুৰা ঠাণ্ডাত কঁপিছে বুলি কোৱা হৈছে। গতিকে এই দৃষ্টান্তবোৰৰ পৰা গম পাওঁ যে নাটকৰ কাৰ্য মাঘ মাহৰ কৃষ্ণপক্ষৰ ষষ্ঠী তিথিতে আৰম্ভ হৈছে। এইটো হৈছে কালৈক্য। মূচ্ছকটিক প্ৰকৰণৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য চাৰুদত্ত আৰু বসন্ত সেনাৰ স্থায়ী মিলন। নাট্যকাৰে প্ৰস্তাৱনাত নাটকৰ জটিল প্ৰয়োজনৰ ফাললৈ সংকেত দিয়ে— চাৰুদত্ত আৰু বসন্তসেনাৰ প্ৰণয়োৎসৱ, নীতি প্ৰচাৰ, দুৰ্বাৰহাৰ, দুৰ্জন স্বভাৱ আৰু ভাগ্যৰ অনিয়ন্ত্ৰিত লীলাই দৰ্শক আৰু পাঠকৰ মনত সন্দেহৰ উদ্ৰেক কৰে যে কিদৰে বহুমুখী প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ সৈতে কাৰ্য ঐক্য বক্ষা কৰিব পাৰি।

ঐক্যত্ৰয়ৰ বিশ্লেষণৰ পিছত আমি শৰ্মাদেৱৰ ৰচিত ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’

সমীক্ষাটোৰ লিপিবদ্ধ বিষয়খিনি অলপ দাঙি ধৰিব বিচাৰিছো এনেদৰে—
'কাব্যোষু নাটকং বম্যং তত্র বম্যা শকুন্তলা'। বিশ্বৰণ্যে, বিক্ৰমাদিত্যৰ ৰাজসভাৰ
অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ ৰত্ন মহাকবি কালিদাসৰ শ্ৰেষ্ঠ কৃতি অভিজ্ঞানশকুন্তলম্।
বিশ্বদৰবাৰৰ সাহিত্য চৰ্চাত অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ এক অতি পৰিচিত নাম। কবি
কালিদাসে মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ পৰা অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকৰ কথাবস্তু
আহৰণ কৰিছে।

থানেশ্বৰ শৰ্মাদেৱে কালিদাসৰ ব্যক্তিত্ব সম্পৰ্কে এনেদৰে কয় যে,
যথাসম্ভৱ মহাকবি কালিদাস এজন বৰ সংস্কৃতিবান, প্ৰত্যুৎপন্নমতি আৰু
আনন্দমুখৰ লোক আছিল আৰু তেওঁ আছিল আশাবাদী। মানুহৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ,
চাল-চলন, স্বাভাৱ-চৰিত্ৰৰ নিখুঁত পৰ্যবেক্ষক আছিল কবি কালিদাস। তেওঁৰ
ৰচিত তিনিখন নাটক যথা অভিজ্ঞানশকুন্তলম্, মালবিকাগ্নিমিত্ৰম্ আৰু
বিক্ৰমোৰ্বশীয়ম্ নাটকত শৃঙ্গাৰ ৰসৰ প্ৰাধান্য পৰিলক্ষিত হয়। কবিৰ প্ৰিয় ৰীতি
আছিল বৈদৰ্ভী। কবিৰ আবিৰ্ভাৱ কাল সম্পৰ্কে যদিও মতানৈক্য আছে তথাপি
প্ৰাচ্য আৰু প্ৰতীচ্যৰ ভালোমান পণ্ডিতৰ মতে গুপ্তযুগেই কালিদাসৰ আবিৰ্ভাৱৰ
কাল।

অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ৰ বিভিন্ন প্ৰান্তীয় ধাৰাৰ প্ৰসঙ্গত ছাৰে এনে ধৰণে কিছু
কথা উল্লেখ কৰা দেখা যায় যেনে— দেশৰ ভিন ভিন প্ৰদেশত যিদৰে ভাষাৰ
বিভিন্নতা বৰ্তমান, সেইদৰে লিপিবোৰে বিভিন্নতা দেখা যায়। সেইবাবে অসমত
অসমীয়া, বঙ্গদেশত বাংলা, উত্তৰ ভাৰতত দেৱনাগৰী, কাশ্মীৰত সাৰদা লিপিত,
দাক্ষিণাত্যৰ প্ৰদেশবোৰত বিভিন্ন দ্ৰাবিড় লিপিত ইয়াৰ পাণ্ডুলিপি সংৰক্ষিত
অৱস্থাত পোৱা গৈছে।

পণ্ডিতসকলে সমস্ত পাণ্ডুলিপিখিনিকে পাঁচটি মূল ধাৰাত বিভক্ত
কৰিছে—১) বঙ্গলিপি, ২) উত্তৰ ভাৰতীয় লিপি, ৩) কাশ্মীৰি লিপি, ৪) দক্ষিণ
ভাৰতীয় লিপি আৰু ৫) মৈথিলীয় লিপি।

১৮৭৭ চনত অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ৰ বঙ্গীয় ধাৰাটি প্ৰথম প্ৰকাশিত হয়। পণ্ডিত
পিশ্চেল কৰ্তৃক সম্পাদিত আৰু জাৰ্মানী কিল চহৰৰ পৰা প্ৰকাশিত হয়। তাৰ
পাছত ই আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ হাভাৰ্ড বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গ্ৰন্থমেলাত প্ৰকাশিত হয়
১৯২২ চনত। পৰৱৰ্তী কালত ১৯০২ চনত পণ্ডিত পি. এন. পট্টৰুৰে পুনাৰ পৰা

দেৱনাগৰী খাৰাৰ শুদ্ধ পাঠ প্ৰকাশ কৰে। নাটকৰ নামকৰণ সম্পৰ্কত কোৱা হৈছে অভিজ্ঞায়তে অনেক ইতি অভিজ্ঞানম্। অৰ্থাৎ যি চিনৰ দ্বাৰা কাকো স্মৰণ কৰা হয় সেয়ে 'অভিজ্ঞান'। ইয়াতে ৰজা দুয়ান্তৰ নামাঙ্কিত আঙঠিক 'অভিজ্ঞান' শব্দৰ দ্বাৰা নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। শকুন্ত্লেঃ লাভা অৰ্থাৎ ৰক্ষিতা শকুন্তলা আৰু অভিজ্ঞানেন স্মৃতা শকুন্তলা অভিজ্ঞানশকুন্তলা। তৎ নাটকম্ অভিজ্ঞানশকুন্তলম্। এম আৰ কালে মহোদয় অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নামটি নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত ব্যৱহাৰ কৰিছে।

সংস্কৃত গ্ৰন্থকাৰ, কবি, নাট্যকাৰ, শাস্ত্ৰকাৰ সকলোৱে ইষ্টদেৱতাক স্মৰণ বা আশীৰ্বচনৰূপ মঙ্গলাচৰণেৰে গ্ৰন্থৰ শুভাৰম্ভ কৰা দেখা যায়। এই মঙ্গলাচৰণ বা বন্দনাৰ মাধ্যমে কবি একাধাৰে ইষ্টদেৱতাৰ স্মৰণৰ লগে লগে গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু নিৰ্দেশ কৰে আৰু গ্ৰন্থৰ নিৰ্বিন্মপৰিসমাপ্তি কাৰণে প্ৰাৰ্থনা কৰে। এই ধৰণৰ মঙ্গলক নান্দী বুলি কোৱা হয়। শ্ৰুতি বিধান দিছে যে, 'সমাপ্তিকামো মঙ্গলমাচৰেৎ'।

অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকত আমি নিম্নোক্ত নান্দী শ্লোক পাঁও। যথা—
 যা সৃষ্টিঃ অষ্টুৰাদ্যা বহতি বিধিতং যা হৰিৰ্যা চ হোত্ৰী।
 যে দে কালং বিধন্তঃ শ্ৰুতিবিষয়াগুণা যা স্থিতা ব্যাপ্য বিশ্বম্।।
 যামাঙ্কঃ সৰ্ববীজ প্ৰকৃতিৰিতি যয়া প্ৰাণিনঃ প্ৰাণৱন্তঃ
 প্ৰত্যক্ষাভিঃ প্ৰপন্নস্তনুভিৰৱতু ৰস্তাভিৰষ্টাভিৰীশঃ।।

অঙ্কৰা ছন্দত ৰচিত, যা সৃষ্টি আদি শ্লোকত চাৰি পাদত প্ৰত্যেকতে ঐকৈশতাকৈ অঙ্কৰ ধৰি মুঠ ৮৪ টা অঙ্কৰ আছে। গতিকে ভৱতমুনিৰ বিধি ইয়াত মনা হোৱা নাই।

ইয়াতে 'যা সৃষ্টিঃ অষ্টুৰাদ্যা...' আদি শ্লোকেৰে নাট্যকাৰ কালিদাসে তেওঁৰ উপাস্যদেৱতা দেৱাদিদেৱ অষ্টমূৰ্তি শিৱৰ স্তুতিগীতেৰে ৰঙ্গস্থসকলৰ পৰা আশীষ প্ৰাৰ্থনা কৰিছে।

টীকাকাৰ ৰাঘৱভট্টৰ মতে, 'যা অষ্টুৰাদ্যা সৃষ্টিঃ অংশেৰে নাটকৰ নায়িকা শকুন্তলাক বুজাইছে। 'বহতি বিধিতং যা' অংশেৰে ৰজা দুয়ান্তৰ সৈতে শকুন্তলাৰ গান্ধৰ্ব বিবাহৰ ফলস্বৰূপে শকুন্তলাৰ গৰ্ভধাৰণ সূচাইছে। 'যা চ হোত্ৰী' অংশই কল্প মুনিক বুজাইছে। 'যে দে কালং বিধন্তঃ দ্বাৰা অনসূয়া আৰু প্ৰিয়স্বদাক বুজাইছে।

প্ৰকৃততে এওঁলোকে দিন বাতিৰ দৰে শকুন্তলাৰ সুগতি বা দুৰ্গতিৰ বিষয়ে জানিছিল। সেইবাবে তেওঁলোক সূৰ্য-চন্দ্ৰৰ লগত তুলনীয়। ‘শ্ৰুতি বিষয়াগুণ যা স্থিতা ব্যাপ্য বিশ্বম্’ অংশৰ দ্বাৰা বুজাইছে শকুন্তলাই নিজৰ পতিব্ৰত্যাতি বিশিষ্ট গুণবিশিষ্টে বিশ্বব্যাপী যশ অৰ্জন কৰিছিল। ‘যামাৰুং সৰ্ববীজ প্ৰকৃতিঃ’ এই অংশৰ দ্বাৰা ৰাজচক্ৰবৰ্তীসম্পন্ন ভৰতৰ কথা কোৱা হৈছে। ‘যয়া প্ৰাণিনঃ প্ৰাণৱন্তঃ’ অংশৰে কোৱা হৈছে যাৰ দ্বাৰা প্ৰাণীসকল প্ৰাণৱন্ত হৈ থাকে, সেয়া প্ৰাণবায়ু। সমীক্ষাকাৰ থানেশ্বৰ শৰ্মাদেৱৰ মতে— ‘নিশ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ বাবে প্ৰাণীসকলৰ কাৰণে বায়ু অপৰিহাৰ্য উপাদান। বতাহ থাকিলেহে জীৱন ৰক্ষা পৰে। এইদৰে জল, অগ্নি, যজমান, সূৰ্য, চন্দ্ৰ, আকাশ, পৃথিৱী আৰু বায়ু— এই আঠ প্ৰকাৰ প্ৰত্যক্ষতনুৰে প্ৰপন্ন ঈশ্বৰে তোমালোকক ৰক্ষা কৰক’ এইদৰে মহাকাবি কালিদাসে শিৱৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনাইছে।

আনফালে শূদ্ৰকৰ মূচ্ছকটিক ৰচনাৰ কাল সম্পৰ্কে লেখক শৰ্মাদেৱে বহুমত দাঙি ধৰিছে। নামকৰণৰ প্ৰসংগত লেখকৰ মতামত এনে ধৰণৰ—

‘মূচ্ছকটিক’ক প্ৰকৰণ বুলি মানিলে মালতী-মাধৱৰ দৰে ইয়াৰো নামকৰণ নায়ক-নায়িকাৰ নামানুসাৰে ‘বসন্তসেনাচাৰুদত্তম্’ হোৱা উচিত আছিল কাৰণ সাহিত্য দৰ্পণকাৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে ‘নায়িকানায়কাখ্যানং সংগ্ৰহা প্ৰকৰণাদিযু’ (সাঃ দৰ্পণ ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদ)। ইয়াতে প্ৰশ্ন হ’ল— মূচ্ছকটিকম্ (মুৎ+ শকটিকম্) অৰ্থাৎ মাটিৰ গাড়ীৰ সাৰ্থকতা কি ?

এই ৰূপকৰ প্ৰধান বিশেষত্ব ইয়াৰ ঘটনাচক্ৰ। নায়ক চাৰুদত্তৰ পুত্ৰ ৰোহসেনে মাটিৰ গাড়ীৰে খেলিবলৈ অমান্তি হৈছে। চুবুৰীয়া ঘৰৰ শিশুৱে সোণৰ গাড়ীৰে খেলি থকা দেখি তেওঁৰ সোণৰ গাড়ীৰ পুতলা বিচাৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। বালকৰ কন্দাকটাৰ কাৰণ ৰদনিকাৰ পৰা গম পাই বসন্তসেনা তেওঁৰ পিন্ধি থকা সোণৰ অলংকাৰবোৰ খুলি মাটিৰ গাড়ীখন ভৰাই দিলে আৰু তাৰেই ৰোহসেনৰ বাবে এখন সোণৰ গাড়ী সাজি দিবলৈ ক’লে। যদিওবা মাটিৰ গাড়ী বা সোণৰ গাড়ীৰ আখ্যান অতি সামান্য ঘটনা মাত্ৰহে, তথাপি বাস্তৱতে ই এক নাটকীয় ঘটনাৰ পূৰ্বাভাস। বসন্তসেনাই বালকৰ খেলনাৰ বাবে অলংকাৰবোৰ দিয়াৰ পাছত এটাৰ পিছত এটা বিপৰ্যয় ঘটি থাকে।

মাটিৰ গাড়ীক উপজীব্য কৰা বাবে এই ৰূপকৰ নাম শূদ্ৰকে ‘মূচ্ছকটিকম্’

ৰাখিছে। দেখা যায় ইয়াতে মাটিৰ গাড়ী বা সোণৰ গাড়ী আপাতদৃষ্টিতে প্ৰধানৰূপে প্ৰতীত হ'লেও তাতে নিহিত থকা ৰোহসেনৰ অসন্তোষ নাটকৰ সমস্ত ঘটনাৰাজিতে বিৰাজমান। জীৱনৰ প্ৰথম তিনিদশকতে ধনী চাৰুদত্ত অতিমাত্ৰাই দান কৰি নিজকে দাৰিদ্ৰ্যৰ মাজলৈ টানি নিছে। এককালত ধনী হ'লেও বৰ্তমানে তেওঁৰ ঘৰত সেই অৱস্থা নাই যে পুতেকক এখন সোণৰ খেলনা গাড়ী গঢ়াই দিব পাৰে। অতএব মাটিৰ গাড়ী পাই পুত্ৰ ৰোহসেন সন্তুষ্ট নহয়। ৰোহসেনৰ অসন্তোষৰ মূল মাটিৰ গাড়ীয়ে নাটকৰ প্ৰত্যেকটো চৰিত্ৰ তথা ঘটনাৰাজিৰ ওপৰত গভীৰ প্ৰভাৱ পেলাইছে। যেনে চাৰুদত্ত নিজৰ বিবাহিতা পত্নী ধৃতাক পায়ো সন্তুষ্ট নহয়, তেওঁ গণিকা বসন্তসেনাক প্ৰেয়সী হিচাপে পাব বিচাৰে। আকৌ বসন্তসেনা শকাৰৰ ওপৰত সন্তুষ্ট নহয়, তেওঁ চাৰুদত্তক পাব বিচাৰে। কোৱা হৈছে যে শূদ্ৰকৰ 'মুচ্ছকটিক'ৰ প্ৰথম ভাগ ভাসৰ 'চাৰুদত্ত' নাটকখনৰ ভেটিত ৰচিত। অনেক পণ্ডিতৰ মতে 'মুচ্ছকটিক' দৰিদ্ৰ 'চাৰুদত্ত'ৰ পৰিৱৰ্তিত আৰু পৰিস্কৃত সংস্কৰণ। চাৰুদত্ত মুচ্ছকটিকৰ মূল স্ৰোত হয় নে নহয় এই বিষয়ে মতানৈক্য থাকিলেও দুয়ো নাটকৰ যে বৃহৎকথাৰ (কথাসৰিৎসাগৰৰ) লগত সাদৃশ্য আছে এই কথা সঁচা।

নান্দী শ্লোক সম্পৰ্কে দেখা যায়, ভাসৰ 'চাৰুদত্ত' নাটকৰ আদিতে কোনো নান্দীশ্লোক নাই। সূত্ৰধাৰ আৰু নটীৰ সংবাদেৰে নাটকখন আৰম্ভ হৈছে। কিন্তু মুচ্ছকটিকত নান্দীশ্লোকৰ পাছত আমুখ বা প্ৰস্তাৱনা আৰম্ভ হয়। ইয়াৰ চাৰি অঙ্কৰ কথা প্ৰায়ে মুচ্ছকটিকৰ প্ৰথম চাৰি অঙ্কৰ কথাৰ লগত জ্বল মিলে। চৰিত্ৰৰ নামকৰণবোৰো প্ৰায় একেই। মুচ্ছকটিক প্ৰকৰণৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য চাৰুদত্ত আৰু বসন্তসেনাৰ স্থায়ী মিলন। বাৰাঙ্গনা বসন্তসেনাই তেওঁৰ প্ৰণয়ৰ সততাৰ বাবে চাৰুদত্তৰ বৈধপত্নী হোৱাটো প্ৰতিপন্ন কৰা। কোনো কোনো পণ্ডিতৰ মতে 'মুচ্ছকটিক'ৰ কথাবস্তৰ ভাগ দুটা (১) চাৰুদত্ত আৰু বসন্তসেনাৰ প্ৰেমগাথা আৰু (২) আৰ্যকৰ ৰাজ্যলাভ।

চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ ক্ষেত্ৰত মহাকাব্য কালিদাস অতুলনীয়। কঙ্কমুনি একাধাৰে কুলপতি, কঠোৰ তপশ্চৰ্যাত ব্ৰতী গৃহত্যাগী সন্ন্যাসী, প্ৰবল তপঃপ্ৰভাৱৰ অধিকাৰী মহৰ্ষি ধ্যানযোগেৰে পালিতা কন্যা শকুন্তলা আৰু দুয়ন্তৰ গান্ধৰ্ববিবাহৰ কথা, অভিজ্ঞানৰ (আঙঠিৰ) অদৰ্শন, দুয়ন্ত কৰ্তৃক শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান

সকলোৱেই অবগত হৈছিল। ৰাজৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰ আৰু অম্বৰা মেনকাৰ কন্যা শকুন্তলাৰ পালক পিতা আৰু অগ্নিহোত্ৰী সন্ন্যাসী কশ্মমুনিৰ হৃদয়ত শকুন্তলাৰ পতিগৃহ যাত্ৰাকালত পুত্ৰী বিয়োগৰ যন্ত্ৰণাত ক্লিষ্ট হোৱা দেখা যায়।

আকৌ আশ্ৰমৰ পৰিৱেশৰ মাজেৰে স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে বাঢ়ি উঠা শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰ অতি সৰল, অতি প্ৰিয়, ধৈৰ্য, স্থৈৰ্য আৰু সহিষ্ণুতাৰ প্ৰতিমূৰ্তি, প্ৰকৃতিপ্ৰেমী, অনুসূয়া প্ৰিয়ংবদা সখীদ্বয়ৰ প্ৰতি মৰম, দুয়ান্তৰ লগত গান্ধৰ্ব্য বিবাহ ইত্যাদি যেনে নাটকৰ প্ৰথম অঙ্কৰ পৰা চতুৰ্থ অঙ্কলৈ আমাক আকৰ্ষিত কৰি ৰাখে ঠিক তেনেই পঞ্চম অঙ্কত সেই প্ৰাধান্য ৰজা দুয়ান্তৰ ফালে ঢাল খায়।

ঋষি অত্ৰিৰ নয়নসম্মত চন্দ্ৰৰ প্ৰসিদ্ধ বংশত জন্ম হয় ৰজা দুয়ান্তৰ। দুয়ান্ত চৰিত্ৰৰ কেন্দ্ৰবিন্দু তেওঁৰ মহত্ব। তেওঁ বীৰ। তেওঁৰ শৌৰ্য-বীৰ্য ক্ষত্ৰিয় জনোচিত। ধীৰোদাত্ত গুণাঙ্ঘিত ৰজা দুয়ান্তৰ শকুন্তলাৰ প্ৰতি ওপজা প্ৰেম, দুৰ্বাসাৰ অভিশাপ, অভিজ্ঞান অদৰ্শনে অৰ্থাৎ প্ৰমাণৰ অভাৱত শকুন্তলাক প্ৰত্যাখ্যান, আকৌ পিছলৈ অভিজ্ঞান (আঙঠি) পোৱা আৰু পঞ্চম অঙ্কত শকুন্তলাৰ প্ৰতি তেওঁ নিষ্ঠুৰ ব্যৱহাৰ কৰা বাবে অনুতপ্ত হোৱা, পুনৰ সপ্তম অঙ্কত মাৰীচ আশ্ৰমত শকুন্তলাৰ লগত সৰ্বদমনৰ মাতৃৰূপে পুনৰ্মিলন— মহাকাব্য কালিদাসৰ মহত্তম কৃতি ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ত ৰূপায়িত শকুন্তলাৰ চৰিত্ৰ ভাৰতীয় আদৰ্শ নাৰীৰ এক মূৰ্তিময়ী প্ৰকাশ আৰু আনফালে দুয়ান্তৰ কৰ্তব্যপৰায়ণতা, প্ৰজাৰঞ্জক গুণ আৰু লোভশূন্যতা আমাক অতিশয় আকৰ্ষণ কৰিছে।

তৃতীয় অঙ্কত শকুন্তলা দুয়ান্তৰ প্ৰথম মিলনৰ ঠাই আছিল মালিনী তীৰৰ কন্বাশ্ৰমৰ বেতসকুঞ্জ আৰু সপ্তম অঙ্কত দুয়োৰ মিলনৰ ঠাই আছিল হেমকুট পৰ্বত। প্ৰথম মিলনত যেনে ধৰণে প্ৰণয়-প্ৰণয়িনীয়ে শাৰীৰিক ৰূপ-লাবণ্যৰ প্ৰতি মোহিত হৈছিল, দ্বিতীয় মিলনত কিন্তু নায়ক-নায়িকাৰ দুই আত্মাৰ মিলন হৈছে। প্ৰথম মিলনটো যেনে আছিল অভিশাপগ্ৰস্ত, সংশয়াকীৰ্ণ, দ্বিতীয় মিলনটো ঠিক তেনেই আছিল দেৱতাসকলৰ অনুমোদন সাপেক্ষ। অতঃপৰ মাৰীচ ঋষি আৰু ঋষিপত্নী অদিতিৰ কথোপকথনৰ মাজেৰে দৰ্শক আৰু পাঠকে দুৰ্বাসাৰ অভিশাপৰ প্ৰভাৱত পৰি দুয়ান্ত শকুন্তলাৰ জীৱনত কেনেকৈ অমানিশা নামি আহিছিল সেই ঘটনাবোৰ বিস্তৃত অবগত হ’লে। ইতিমধ্যে দুয়ান্ত শকুন্তলা আৰু তেখেতসকলৰ পুত্ৰ সৰ্বদমনৰ মিলনৰ কথা মাৰীচ ঋষি কশ্মমুনিক জনোৱাৰ

ব্যৱস্থাও কৰিলে। অনন্তৰ পুত্ৰ সৰ্বদমন আৰু পত্নী শকুন্তলাক লগত লৈ শীঘ্ৰ হস্তিনাপুৰলৈ যাত্ৰা কৰিবলৈ মাৰীচে দুয্যন্তক আদেশ কৰিলে। তাৰ পিছত ভৰতবাক্য গোৱাৰ লগে লগে অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকৰ শুভসমাপ্তি ঘটে।

‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ নাটকত অতি প্ৰাকৃতিক উপাদান যেনে দৈব, ভাগ্য, বিধি প্ৰভৃতি শব্দৰ বহুল প্ৰয়োগ দেখা যায়। প্ৰকৃতিপ্ৰেমৰ ৰচনাত মহাকাব্য কালিদাসৰ অবদান অনবদ্য। কবিৰ অনবদ্য লেখনীৰ স্পৰ্শে প্ৰকৃতিৰ পটভূমিৰে যেন একোটা একোটা ব্যক্তিচৰিত্ৰত ৰূপায়িত হৈছে। প্ৰকৃতিৰ প্ৰাণৱন্ত ৰূপটো বাদ দিলে অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকৰ সৌন্দৰ্য হানি হয়। কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ মতে— ‘এই মুক প্ৰকৃতিকে কোনো নাটকেৰ ভিতৰে যে এখন অত্যাৱশ্যক স্থান দেওয়া যাইতে পারে, তাহা বোধকরি সংস্কৃত সাহিত্য ছাড়া আর কোথাও দেখা যায় নাই।’ সেয়েহে মালিনী নদীতীৰ, বনজ্যোৎস্না, নৱমল্লিকা, সহকাৰ বৃক্ষ আদি জড় প্ৰকৃতিৰ অঙ্গ হৈ নাথাকি ইবোৰো চৈতন্যময়ৰূপত অভিনয়ত অংশ গ্ৰহণ কৰিছে। অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ নাটকত মূলতঃ বিপ্লৱ শৃঙ্গাৰ ৰসৰ প্ৰাধান্য দেখা যায়। দুৰ্বাসাৰ অভিশাপে ৰৌদ্ৰৰসৰ সৃষ্টি হ’লেও সপ্তম অঙ্কত শকুন্তলাৰ সৈতে দুয্যন্তৰ স্থায়ী মিলন সন্তোগ শৃঙ্গাৰৰ আভাস দিয়ে।

শকুন্তলা নাটকত সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ, ভাৰতীয় ভাবাদৰ্শৰ পূৰ্ণবিকাশৰ প্ৰতিচ্ছবি পৰিলক্ষিত হয়। চতুৰ্ণৰ বিভাজন অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ নিজ নিজ কাম সূচাৰূপে কৰিছিল। ধৰ্মশাস্ত্ৰীয় নিয়ম মানি মানুহে সঠিক পথত সমাজক আগবঢ়াই ল’বলৈ যত্ন কৰিছিল। সমাজত নাৰী স্থান আছিল বিশেষ মৰ্যাদাপূৰ্ণ। ইয়াৰ উপৰি মনুৰ ধৰ্মশাস্ত্ৰত আঠ প্ৰকাৰ বিবাহ পদ্ধতিৰ উল্লেখ আছে। ইয়াৰে ব্ৰাহ্ম, দৈৱ, আৰ্য, প্ৰজাপত্য, আসুৰি আৰু গান্ধৰ্ব ব্ৰাহ্মণৰ বাবে বিহিত, আসুৰ, গান্ধৰ্ব, পৈশাচ আৰু ৰাক্ষস ক্ষত্ৰিয়ৰ বাবে আৰু বৈশ্য তথা শূদ্ৰৰ বাবে আসুৰ, গান্ধৰ্ব আৰু পৈশাচ বিবাহ বিহিত আছে।

ইয়াৰ উপৰি সমীক্ষাকাৰ থানেশ্বৰ শৰ্মাদেৱে তদানীন্তন সমাজত নাৰীৰ স্থান, আভৰণাদি, সৃগৃহীনীৰ কৰ্তব্য, অৰ্থনৈতিক, শিক্ষানৈতিক, ৰাজনৈতিক অৱস্থা দায়াধিকাৰ, ব্যৱসায়-বাণিজ্য, কৃষি, শিল্প, ধৰ্মবিশ্বাস, লোকবিশ্বাস, শৈৱবাদ, অতিথিসৎকাৰ, ভৌগোলিক অৱস্থান ইত্যাদি সকলো বিষয়ে

পুঙ্খানুপুঙ্খৰূপে বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে।

‘মুচ্ছকটিক’ৰ সামাজিক ব্যৱস্থাৰ ফালে দৃষ্টিপাত কৰিলে দেখা যায় ‘মুচ্ছকটিক’ এখন সামাজিক নাটক। এই বিষয়ে সমালোচক আৰু পাঠক শ্ৰেণীও একই মত পোষণ কৰে।

যদিওবা মাটিৰ গাড়ী বা সোণৰ গাড়ীৰ আখ্যান ক্ষুদ্ৰ ঘটনা, তথাপি বাস্তৱতে ই এক নাটকীয় ঘটনাৰ পূৰ্বাভাস দিয়ে। বসন্তসেনাই চাৰুদত্ত পুত্ৰ ৰোহসেনক খেলনাৰ বাবে অলংকাৰবোৰ দিয়াৰ পাছত এটাৰ পিছত এটা যি বিপৰ্যয় ঘটে তাৰ ফলত ষষ্ঠ অংকত বসন্তসেনাই চাৰুদত্তৰ ওচৰলৈ নগৈ শকাৰৰ ওচৰত উপস্থিত হয় আৰু ৰাজদ্রোহী আৰু ভাবী ৰজা আৰ্যক চাৰুদত্তৰ শৰণাগত হয়। নাট্যকাৰ ৰাজশ্যালক শকাৰক এজন দুষ্ট, ধূৰ্ত, মুৰ্খতা আৰু কুটিলতাৰ প্ৰতিমূৰ্তিৰূপে চিত্ৰিত কৰিছে। প্ৰবহমান বিপৰ্যয়ৰ বাবে শকাৰৰ হাতত বসন্তসেনাৰ মৃত্যু হয়। ফলত চাৰুদত্তৰ বিৰুদ্ধে শকাৰে ন্যায়ালয়ত গোচৰ দিয়ে যে চাৰুদত্তই উদ্যানত বসন্তসেনাক বধ কৰিছে। বিদূষকৰ হাতৰ পৰা সৰি পৰা অলংকাৰবোৰ চাৰুদত্তই বসন্তসেনাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰে, কিন্তু সেই গহনাবোৰ বিদূষকে ক’ত পালে সেয়া অজ্ঞাত থাকিল। বৰঞ্চ ভাগ্যৰ বিড়ম্বনা বুলি সেই সময়ত চুপ হৈ থকাৰ বাবে ন্যায়াধীশে তেওঁক মৃত্যুদণ্ড দিলে। এই প্ৰবহমান বিপৰ্যয়ৰ কাৰণে চাৰুদত্তৰ গাড়ীত পলাই সৰা আৰ্যকে ৰজা পালকক হত্যা কৰি কৃতজ্ঞতাৰ চিনৰূপে চাৰুদত্তৰ ৰক্ষা কৰে। এই আৰ্যক আকৌ শৰ্বিলকৰ বন্ধুপুত্ৰ। শৰ্বিলক ব্ৰাহ্মণ হ’লেও ব্ৰাহ্মণ্য সংস্কাৰৰ পৰা ভ্ৰষ্ট এনে এজন পুৰুষ যি এফালে চৌৰ্যবৃত্তিক স্বাধীন পেচা হিচাপে ল’লেও পৰৱৰ্তী কালত শৌৰ্য-বীৰ্যৰ বাবে উচ্চ পদাধিকাৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

এই নাটকখনত কোনো ৰজা-ৰাণীৰ চৰিত্ৰ চিত্ৰণ হোৱা নাই। ইয়াত বিশেষতঃ মধ্যবিত্তীয় আৰু সমাজৰ বিভিন্ন বৰ্গৰ লোকৰ যেনে চোৰ, ধূৰ্ত, বেশ্যা, দ্যুতকাৰ আদিৰ চৰিত্ৰৰ চিত্ৰণ হৈছে। যদিও তেতিয়া ৰাজতন্ত্ৰ প্ৰচলিত আছিল কিন্তু সাধাৰণ জনগণৰ মনত অসন্তোষ আছিল। ৰজাই মন্ত্ৰীসকলৰ সহায়ত ৰাজকাৰ্য চলাইছিল আৰু প্ৰজাসকলে ৰাজদণ্ডক ভয় কৰি চলিছিল। তেতিয়া মৃত্যুদণ্ড প্ৰচলিত আছিল। ন্যায় সদায় নিষ্পক্ষ আছিল। মৃত্যুদণ্ডৰে দণ্ডিত শকাৰক চাৰুদত্তৰ ইচ্ছাৰে মুক্তি দিয়া হৈছিল। বিভিন্ন অপৰাধত অপৰাধীক তেতিয়া

কঢ়া দণ্ডু দিয়াৰ বিধান আছিল । সেই সময়ত সম্ভৱতঃত নগৰত এক জাতি বা এক বৃত্তিৰ লোক পৃথক পৃথক মহলাত বসতি কৰিছিল । পৰিশেষত কওঁ যে ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা ছাৰৰ ন্যায় এনে এজন বিদগ্ধ পণ্ডিতৰ ৰচনাৰ উপৰিও সমালোচনা কৰাৰ ধৃষ্টতা আমাৰ নাই তথাপি সমীক্ষাদয়ৰ মিল বা অমিলখিনি আগত ৰাখি অলপ প্ৰয়াসমাত্ৰ কৰিছোঁ । এই অধ্যয়নৰ দ্বাৰা বহুতো ন ন তথ্য আমাৰ আগত প্ৰকাশিত হল । মহাকাবি কালিদাস আৰু শূদ্ৰক সন্মুখে বহুতো নতুন জ্ঞান লাভ কৰিব সক্ষম হ'লোঁ ।

সহায়ক গ্ৰন্থ

১. মহাকাবি কালিদাসৰ অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্ - এক সমীক্ষাঃ - ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা
২. মহাকাবি শূদ্ৰকৰ মূচ্ছকটিকম্ - অনুবাদক, ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা
৩. Abhijnanam Sakuntalam - M.R. Kale
৪. কালিদাসৰ নাটক সমগ্ৰ - ড° থানেশ্বৰ শৰ্মা
৫. Kalidasa : Abhijnana - Sakuntalam (A Synthetic Study) - by Prof. Ramendra Mohan Bose, 1970
৬. অভিজ্ঞানম্ (বিশিষ্ট সংস্কৃতভাষা সাহিত্যৰ গবেষক মাননীয় ড° থানেশ্বৰ শৰ্মাৰ অভিনন্দন গ্ৰন্থ), বৰভাগ শাখা সাহিত্য সভা, সম্পাদক - ড° পূৰ্ণকান্ত ভট্টাচাৰ্য্য আৰু ভবেশ চন্দ্ৰ শৰ্মা, ২৫ নবেম্বৰ ২০১০ চন ।

চাৰ্বাক দৰ্শন আৰু নৱকান্ত বৰুৱাৰ কবিতা 'চাৰ্বাক'

প্ৰত্যেক মানুহৰেই নিজাববীয়াকৈ এটা জীৱন দৰ্শন থাকে যাক মূল কৰি তেখেতে নিজ লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ চেষ্টা কৰে। নাস্তিকতাবাদৰ অন্যতম দৰ্শন হল চাৰ্বাক দৰ্শন। অৰ্থাৎ Eat Drink and Merry is the bohemian way of life হৈছে চাৰ্বাক দৰ্শনৰ মূল কথা। চাৰ্বাকৰ মতে, 'মৰণমৰ অপবৰ্গ' অৰ্থাৎ মৃত্যুতেই মোক্ষ। স্বৰ্গ বুলি কোনো ঠাই নাই।

ভাৰতীয় দৰ্শন প্ৰধানকৈ আধ্যাত্মিক। ভাৰতীয় ন-খন দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত ছ-খন আন্তিক দৰ্শন আৰু তিনিখন নাস্তিক দৰ্শন। আন্তিক দৰ্শন মানে যি সকলে বেদৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ কৰে আৰু নাস্তিক দৰ্শন মানে যি সকলে বেদৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ নকৰে। যজুৰ্শাস্ত্ৰ মানে সাংখ্য, যোগ, ন্যায়, বৈশেষিক, মীমাংসা আৰু বেদান্তিক আন্তিক দৰ্শন আৰু চাৰ্বাক, বৌদ্ধ জৈনদৰ্শনক নাস্তিক দৰ্শন কোৱা হয়।

যদিও ভাৰতীয় দৰ্শন প্ৰধানকৈ আধ্যাত্মিক তথাপিও কোনো কোনো ঠাইত জড়বাদ বা বস্তুবাদৰ ধাৰণাও পোৱা যায়। অবশ্যে চাৰ্বাক মতবাদৰ এটা সামগ্ৰিক ৰূপৰেখা পোৱা যায় জয়ৰাশি ভট্টৰ 'তত্ত্বোপপ্লৱসিংহ' নামৰ গ্ৰন্থত। ভাৰতীয় দৰ্শনসমূহৰ ভিতৰত একমাত্ৰ চাৰ্বাক দৰ্শনকেই জড়বাদী দৰ্শন বুলি জনা যায়। জড়বাদ অনুসৰি জড়ই পৰমতত্ত্ব। জড়ৰ পৰা সমগ্ৰ বিশ্বৰ জাগতিক বস্তুসমূহৰ সৃষ্টি হয়। আনকি মন বা চেতনাও জড়ৰ পৰাই উৎপত্তি হয় আৰু জড়তেই বিলীন হৈ যায়। জড়বাদী দৰ্শন হ'ল ভোগবাদী দৰ্শন, সেয়েহে খাই-বৈ জীয়াই থকাই হ'ল চাৰ্বাক দৰ্শনৰ মূল উদ্দেশ্য।

কিন্তু চাৰ্বাক শব্দৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে পণ্ডিত সকলৰ মাজত মতবিৰোধ দেখা যায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে 'চাৰ্বাক' শব্দটো 'চৰ্ব', ধাতুৰ পৰা আহিছে।

‘চৰ্ব’ শব্দৰ অৰ্থ হ’ল ‘চোবোৱা’ অৰ্থাৎ ‘খোৱা’। এই দৰ্শনৰ মূল সূত্ৰ হৈছে খোৱা, পিয়া আৰু আনন্দ কৰা (eat, drink and be merry)। ষড়দৰ্শন ‘সমূচ্চয়ৰ’ টীকাকাৰ গুণৰত্নৰ মতে, পাপ, পুণ্য প্ৰভৃতি পৰোক্ষ তত্ত্বক চৰ্বন বা ‘নাশ’ কৰা হয় বাবে ইয়াক চাৰ্বাক দৰ্শন বুলি কোৱা হয়। আনকিছুমান পণ্ডিতৰ মতে চাৰ্বাক শব্দটো ‘চাৰু’ আৰু ‘বাক’ এই দুটা শব্দৰ পৰা আহিছে। ‘চাৰু’ মানে হ’ল মধুৰ আৰু ‘বাক’ মানে হ’ল ‘বচন’ বা ‘কথা’। গতিকে চাৰ্বাক শব্দৰ অৰ্থ হ’ল মধুৰ মধুৰ কথা কোৱা।

চাৰ্বাক দৰ্শনে কৈছে, ‘যাৱজ্জীবেৎ সুখং জীৱেৎ, ঋণং কৃত্বা ঘৃতং পিবেৎ, ভয়ীভূতস্য দেহস্য পুনৰাগমনং কুতঃ। অৰ্থাৎ যিমান দিন জীয়াই থাকিবা ঋণ কৰি হলেও যি খাবা। এই দেহ এবাৰ ভয়ীভূত হ’লে আৰু উভতি নাহে। বহুতো পণ্ডিতে আকৌ বৃহস্পতিক চাৰ্বাক দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাপক বুলি ক’ব খোজে।

আকৌ বহুতে ভাবে যে মানুহৰ মুখে মুখে এই দৰ্শন প্ৰচলিত হৈ অহা বাবে ইয়াক লোকায়ত দৰ্শন নামেৰেও জনা যায়। অহেতুক বৈদিক ধৰ্মৰ বিৰোধিতা কৰি সাধাৰণ মানুহৰ সুখৰ কথা চিন্তা কৰাৰ বাবেও ইয়াক লোকায়ত দৰ্শন বুলি কোৱা হয়। লোকায়ত শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত বা আভিধানিক অৰ্থ হ’ল ‘লোকেষু আয়তঃ’। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল যিটো কথা মানুহৰ মাজত প্ৰচলিত। বৈদিক চিন্তাধাৰাৰ প্ৰতি চাৰ্বাকৰ বিশ্বাস একেবাৰেই নাছিল। বেছিভাগ মানুহে বা সাধাৰণ মানুহে চাৰ্বাক সকলৰ কথাবোৰ সাদৰেৰে গ্ৰহণ কৰে বাবেও চাৰ্বাক দৰ্শনক লোকায়ত দৰ্শন বুলি কোৱা হয়। বহুতে আকৌ ‘লোক শব্দটো মৰ্ত্যলোকৰ অৰ্থত লৈছে। চাৰ্বাক সকলে মৰ্ত্যলোকৰ বাহিৰে স্বৰ্গ, পাতাল আদিক বিশ্বাস নকৰে। চাৰ্বাক সকলে অকল ইহজীৱনতহে বিশ্বাস কৰে। চাৰ্বাক মতে, মৰণমেব অপবৰ্গ। ড° সৰ্বপল্লী ৰাধাকৃষ্ণণেও ‘লোকায়তঃ শব্দক জড়বাদৰ সংস্কৃত শব্দ বুলি কৈছে। চাৰ্বাক দৰ্শন যে জড়বাদী এই বিষয়ে কোনো মতবিৰোধ নাই। মানুহৰ স্বাভাবিক প্ৰবৃত্তি আৰু প্ৰবণতা অনুসৰিয়েই এই মতবাদ ৰচিত।

চাৰ্বাকসকলৰ মতে জীৱজগতৰ সৃষ্টিৰ কাৰণ চাৰিখকাৰ ভৌতিক পদাৰ্থ। চাৰ্বাক দৰ্শনত পৃথিৱী, পানী, অগ্নি আৰু বায়ু এই চাৰিটা তত্ত্ব বুলি স্বীকৃত। এই চাৰিটা পদাৰ্থই সকলো বস্তুৰ মূল উপাদান। এই চাৰিটা পদাৰ্থ যেতিয়া দেহাদিৰ আকাৰত পৰিণত হয় তেতিয়া তাৰপৰাই চৈতন্যৰ সৃষ্টি হয়। দেহৰ বিনষ্ট হোৱাৰ লগে লগে চৈতন্যও বিনষ্ট হয়। চাৰ্বাক সকলৰ মতে এই চৈতন্যবিশিষ্ট দেহই

আত্মা। দেহৰ অতিৰিক্ত আত্মা নামক কোনো বস্তুৰ অস্তিত্ব থকাৰ কোনো প্ৰমাণ নাই। চাৰ্বাক কেবল প্ৰত্যক্ষৰ প্ৰমাণ স্বীকাৰ কৰে, অনুমান প্ৰভৃতিৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ নকৰে। অৰ্থাৎ ক্ষিতি (পৃথিবী বা মাটি), অপ (পানী), তেজ (অগ্নি) বা বায়ু। ব্যোম বা আকাশ প্ৰত্যক্ষ গোচৰ নহয় কাৰণে চাৰ্বাক সকলে ইয়াৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰা নাই। ইন্দ্ৰিয় গ্ৰাহ্য জগতৰ সকলো বস্তু এই চাৰি উপাদানৰ সমষ্টি। মানুহৰ ভিতৰত অজড় আত্মা থকাৰ কোনো প্ৰমাণ নাই। মানুহ যথার্থতে জড় উপাদানৰ সমষ্টি। ক্ষিতি অপ তেজ আৰু বায়ুৰ কোনোটোতে চৈতন্য নাথাকিলেও এই উপাদান কেইটাৰ সমন্বয়ত প্ৰাণবিশিষ্ট দেহৰ উৎপত্তি হয় আৰু তাৰ মাজত চৈতন্যও দেখা যায়। দেহৰ মৃত্যুৰ লগে লগে চৈতন্যও লোপ পায়। পূৰ্বজন্ম, কৰ্মফল ইত্যাদি এই দৰ্শনে মানি নলয়। জড় উপাদান সমূহৰ সমন্বয়ৰ ফলতেই এই বিশ্বৰ সৃষ্টি হৈছে। গতিকে স্ৰষ্টাৰ অস্তিত্ব কল্পনা কৰাৰ কোনো আবশ্যিকতা নাই।

ঈশ্বৰক যিহেতু প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি গতিকে চাৰ্বাকপন্থীৰ মতে ঈশ্বৰও অস্তিত্বহীন। সেয়েহে নৱকান্ত বৰুৱাৰ 'চাৰ্বাক' কবিতাতও দেখা পাও যেতিয়া এখেতে কৈছে

‘ঈশ্বৰক ঢাকি থ’ই

সংহিতাৰ অনুস্বৰ বিসৰ্গৰ স্তূপৰ মাজত

তুমি বন্ধু আহিলা ওলাই

স্বাধীন মানুহ হৈ মুকলি বাটেৰে

ইয়াতে কবি নৱকান্ত বৰুৱাদেৱে ঈশ্বৰ আৰু বেদ দুয়োৰেই বিৰোধিতা কৰিছে।

আৰু কৈছে—

মাথোঁ পথ, পথেই মাথোন সঁচা

এই পৃথিবীত

ঈশ্বৰত বিশ্বাসৰ আফিঙেৰে মিলি অমৃত

তুমি ন কৰিলা পান।

কিয়নো কৰিবা?

হেয় কৰি ধূলিৰ বুকুৰ এই স্নেহময়ী

পৃথিবী প্ৰিয়াক

কিয় তুমি বিচাৰিবা স্বৰ্গ

এই অংশটো অমৃতমন্ডন অৰ্থাৎ দেবতা আৰু অসুৰৰ মাজত অমৃতলৈ যুজৰ কাহিনী আমাৰ মনত পেলায়। ইয়াতেও ঈশ্বৰৰ বিশ্বাসক আৰু স্বৰ্গৰ ধাৰণাক কবি নস্যাত কৰিছে। নৰকাস্ত বৰুৱাৰ মতে ইমান ধূনিয়া পৃথিবী এৰি কাল্পনিক অপ্ৰত্যক্ষ স্বৰ্গৰ কল্পনা ও অস্তিত্বহীন আৰু বৃথা।

চাৰ্বাক দাৰ্শনিক সকলৰ মতে উপাদান কাৰণসমূহ অন্তৰ্নিহিত গুণ বিশিষ্ট। বিশ্বজগত কোনো পূৰ্বপৰিকল্পিত ফল নহয়। উপাদান কাৰণবোৰৰ অন্তৰ্নিহিত নিয়ম অনুসৰি উপাদানবোৰ একত্ৰিত হৈ বিশ্বজগতৰ সৃষ্টি কৰে। অতএব বিশ্বসৃষ্টি উপাদানসমূহৰ এক আকস্মিক ফল বুলিহে ক'ব পাৰি। গতিকে পৰজন্মত সুখ পাবলৈ বা ঈশ্বৰক তুষ্ট কৰিবলৈ বৈদিক যাগ-যজ্ঞৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

ভাৰতীয় আন আন সম্প্ৰদায়ে আত্মাৰ মুক্তি বা (মোক্ষ স্বীকাৰ কৰে কিন্তু চাৰ্বাকমতে 'মৰনমৰ অপবৰ্গ' অৰ্থাৎ মৃত্যুৰ লগে লগে মানবজীৱনৰ পৰিসমাপ্তি ঘটে। মুক্তিযে যদি আত্মাৰ পৰা দেহৰ বিচ্ছেদ বুজায় তেন্তে ই সম্ভৱ নহয়। কাৰণ আত্মা আৰু দেহ অভিন্ন। 'মৃত্যুৰ পিছত' লেখনীত কবিয়ে মৃত্যুৰ পিছত দেহৰ অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গ দান কৰি সমাজৰ কামত জীৱন উৎসৰ্গ কৰাক বেছি মান্যতা দিছিল।

চাৰ্বাক দৰ্শনৰ সমগ্ৰ তত্ত্ব জ্ঞান, বিজ্ঞান যুক্তি তৰ্কৰ উপৰ প্ৰতিষ্ঠিত। প্ৰত্যক্ষই হ'ল জ্ঞান লাভৰ একমাত্ৰ উপায়। এই দৰ্শনে অনুমান, শব্দ, উপমান আদি প্ৰমাণক স্বীকাৰ নকৰে। ইন্দ্ৰিয় প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ দ্বাৰা যি জ্ঞান পাব পাৰি সেয়াহে সত্য। পঞ্চ ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা যি বিষয়ে অনুভৱ হয় অকল তাৰহে অস্তিত্ব আছে। মানুহৰ জীৱনৰ চাৰি প্ৰকাৰৰ প্ৰধান পুৰুষাৰ্থ যেনে ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ— ইয়াৰে ধৰ্ম আৰু মোক্ষ চাৰ্বাক সকলে বৰ্জন কৰিছে। এই দৰ্শন মতে, ধৰ্ম মানুহৰ মানসিক ভ্ৰম। 'অৰ্থ' আৰু 'কাম' এই দুটাক জীৱনৰ লক্ষ্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে চাৰ্বাকপন্থী সকলে।

চাৰ্বাক দৰ্শনৰ জড়বাদী মতবাদ অকল ভাৰতীয় দৰ্শনতে নহয় বিশ্বদৰ্শনৰ ইতিহাসত এক ব্যতিক্ৰমী মতবাদ। চাৰ্বাকৰ মতে চৈতন্য বিশিষ্ট দেহই আত্মা। এই দৰ্শন হ'ল অন্ধবিশ্বাস মুক্ত দৰ্শন। এই দৰ্শনে প্ৰত্যক্ষ আৰু যুক্তিৰ সহায়তহে মানৱ জীৱন পৰিচালিত কৰে। এই দৰ্শনে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বহুস্বাভাৱী ভাৱধাৰা

পৰা মুক্ত কৰিছে। এই দৰ্শনে ভাৰতীয় দৰ্শনৰ মূল সমস্যাসমূহ উত্থাপন কৰি পৰোক্ষভাৱে হ'লেও কিছুক্ষেত্ৰে ভাৰতীয় দৰ্শনক যুক্তিবাদী আৰু বিচাৰবাদী হবলৈ বাধ্য কৰিলে।

আচলতে চাৰ্বাক সকলৰ দৰ্শন সাধাৰণ মানুহৰ দৰ্শন আৰু সমাজবাদী দৰ্শন। নৱকান্ত বৰুৱাদেৱও আছিল সাধাৰণ মানুহৰ কবি। চাৰ্বাক দৰ্শন ইমানই সহজ সৰল যে নিৰক্ষৰ মানুহেও এই দৰ্শনৰ তত্ত্ববোৰ সহজেই অনুধাৱন কৰিব পাৰে।

নৱকান্ত বৰুৱা আছিল প্ৰতীকি কবি। সেয়েহে কবিয়ে 'চাৰ্বাক' কবিতাৰ শেষত কৈছে—

‘মুকলি আকাশ আৰু অন্তহীন পথ
তাৰ মাজে দিয়ে আমি যাম আগবাঢ়ি
হেলাত উপেক্ষা কৰি
জনতাৰ এই নিৰ্জনতা।’

জীৱন কেতিয়াও থমকি নৰয়, জীৱনৰ শেষ কেতিয়া হব সেইটো আমি কোনেও ক'ব নোৱাৰো। সেইকাৰণে কবি কৈছে অন্তহীন পথৰ কথা। আৰু যদিও জনবহুল এই দেশ, জনতায় পৰিপূৰ্ণ এই দেশ, তথাপি সবেই যেন একোটা প্ৰচলিত ধাৰা মানিহে চলি আছে, কোনো প্ৰতিবাদী কণ্ঠ নাই। জনতা থাকিও নিৰ্জনতা বিৰাজমান। কবি প্ৰচলিত বান্ধণ্য-ধৰ্মৰ, কৰ্মকাণ্ড, বৈদিক ৰীতিনীতি, সংস্কাৰ ইত্যাদি সকলো উপেক্ষা কৰি আগবাঢ়ি যোৱাৰ সপোন দেখিছে।

নৱকান্ত বৰুৱাদেৱৰ 'চাৰ্বাক' কবিতাটিত আমি চাৰ্বাক দৰ্শনৰ অনুৰণন বিচাৰি পাওঁ। বৰ্তমান আধুনিকতাৰ যুগত আধ্যাত্মিক কথাটো অতি গৌণ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আধুনিক কবিতাত ঈশ্বৰৰ স্থান নাই বুলিয়েই ক'ব পাৰি। পৃথিৱীৰ সন্তান পঞ্চভূতৰ পৃথিৱীতেই বিলীন হয় যদিও চাৰ্বাকসকল পঞ্চভূতৰ ভিতৰত আকাশ বা ব্যোমক স্বীকাৰ ন কৰে। কবি নৱকান্ত বৰুৱা পৃথিৱীক আৰু পৃথিৱীসম্বন্ধীয় যি কোনো বস্তু খুব ভাল পাইছিল। পৃথিৱীখনেই তেওঁৰ বাবে এখন ঘৰ আছিল আৰু সেয়েহে তেওঁৰ সৃষ্টিৰাজিৰ ওপৰতো অধিকাৰ আছে পৃথিৱীৰেই। এক অৰ্থত সেয়া কেৱল তেওঁৰ আৰু পৃথিৱীৰ। কবিৰ মতে পৰকাল বুলি একোৱেই নাই। নৱকান্ত বৰুৱাদেৱৰ মতে, 'পথেই মাথোন সঁচা

এই পৃথিৱীত।’

বৰুৱাদেৱৰ লিখনিত চাৰ্বাক চিৰ আধুনিক কবি অৰ্থাৎ যুগে যুগে চাৰ্বাকসকলৰ আধুনিক চিন্তাধাৰা চিৰকাল বজায় থাকিব। ইয়াৰ উপৰি চাৰ্বাকক কবি তৰুণ কবি বুলি, পৃথিৱীৰ কবি বুলি সম্বোধন কৰিছে। ‘প্ৰাৰ্থনা’, ‘আইলৈ চিঠি ঃ নৰকৰ পৰা’ ইত্যাদি কবিতাতো কবিয়ে নিজৰ জীৱনদৰ্শনৰ কথা লিখিছিল। পৃথিৱীৰ গছ-গছনি, মানুহ, অৰণ্যৰ পৰিবেশে তেখেতক আকৰ্ষিত কৰিছিল। কবিৰ মতে মুকলি আকাশৰ তলত জীৱনৰ সুখ দুখৰ সৈতে অন্তহীন পথ অতিক্ৰম কৰি আগবাঢ়ি যোৱাটোৱেই জীৱন।

সহায়ক গ্ৰন্থ

১. মোৰ আৰু পৃথিৱীৰে ঃ প্ৰকাশক বৰুৱীৰ ভাটিয়া, পকেট বুক চেণ্টাৰ, পল্টনবজাৰ, গুৱাহাটী -৮, প্ৰথম প্ৰকাশত ১৯৭৩ চন, দ্বিতীয় প্ৰকাশ ১৯৯০ চন, পৃষ্ঠা সংখ্যা - ৩৩

২. সায়েন মাধবীয় সৰ্বদৰ্শন সংগ্ৰহ, সত্যজ্যোতি চক্ৰবৰ্তী, সাহিত্যশ্ৰী, কলিকাতা, তৃতীয় মুদ্ৰণ ১৯৯৬

৩. গান আৰু কবিতা সমগ্ৰ, নৱকান্ত বুৰুৱা, ভৱানী প্ৰিন্ট এণ্ড পাব্লিকেশ্যনচ, ২০১১ চন

৪. নৱকান্ত বুৰুৱাৰ ঘৰুৱা মেল, সম্পাদনা সুৰেশ শৰ্মা, লয়াৰ্ছ বুক ষ্টল, পান বজাৰ, গুৱাহাটী, অসম, ১৯০৯৪ চন, পৃষ্ঠা সংখ্যা ১৯৪।

৫. পাশ্চাত্য কাব্যধাৰা আৰু অসমীয়া কবিতা, ড° পৰাগ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য, বনলতা পানবজাৰ গুৱাহাটী, ২০০৬ চন।

৬. কবিতাৰ ভাষা আৰু অন্যান্য প্ৰবন্ধ, উপেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা, ২০০৫।

অসমৰ সাহিত্য সংস্কৃতি বিকাশত সংস্কৃত নাট্যশাস্ত্ৰৰ অনুবাদ আৰু প্ৰয়োজনীয়তা

ড° শিপ্রা পাইক

ড° মৃগালিনী গোস্বামী

ঐতিহাসিক আৰু ভৌগলিক দৃষ্টিভংগীৰ ফালৰ পৰা সাঙোৰ খাই থকা উত্তৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ অন্তৰ্গত অসম প্ৰদেশৰ মাতৃভাষা অসমীয়া। নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা সমূহৰ সাহিত্য প্ৰথম অৱস্থাত সম্পূৰ্ণৰূপে সংস্কৃত ভাষাৰ সাহিত্যৰ আধাৰত গঢ় লৈ নানা দেশৰ ভাষাৰ মাজত সোমাই পৰিছে। সংস্কৃতত সাহিত্য শব্দৰ বুৎপত্তি দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে (১) সাহিত্যৰ ভাবঃ অৰ্থাৎ সাহিত্যম্, যাৰ অৰ্থ মিলন। (২) হিতেন সহ বৰ্তমানম্ = সহিতম্ তস্য ভাবঃ, সাহিত্যম্ অৰ্থাৎ হিতযুক্তৰ ভাব অথবা হিতকাৰকতা। সৰ্ব-বিদ্যাৰ সহভাৱ বা মিলন আছে হেতুকে ইয়াক সাহিত্য বোলে।

অনুবাদ হ'ল বিভিন্ন ভাষা, সাহিত্য তথা সংস্কৃতিৰ মাজত যোগসূত্ৰ স্থাপনৰ এক মাধ্যম। অনুবাদৰ গুৰুত্ব বৃদ্ধিৰ লগে লগে অনুবাদ সম্পৰ্কীয় চিন্তা চৰ্চাই গা কৰি উঠিছে। সবাতকৈ উৰ্বৰ ক্ষেত্ৰ হ'ল সাহিত্য অনুবাদ। অকল সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰতে নহয় অন্যান্য ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰটো অনুবাদৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা আছে। অনুবাদৰ সকলোতকৈ ডাঙৰ কথা হ'ল অনুবাদৰ জৰিয়তে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন জাতি, ভাষাক আগবঢ়াই নিব পাৰি। অনুবাদৰ মাধ্যমেৰে আমাৰ জ্ঞানৰ চিন্তাৰ পৰিধি বিস্তাৰ কৰিব পাৰি। অনুবাদ হ'ল আমাৰ চিন্তা ভাৱনাৰ প্ৰসাৰতাৰ প্ৰতিফলন।

ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ তথা প্ৰাচীন সংস্কৃত নাট্যৰীতিৰ সকলো দিশ সামৰা অতি মূল্যবান গ্ৰন্থখনি বহুতো ভাষালৈ ইতিমধ্যে একাধিক অনুবাদ হৈছে যদিও

অসমীয়ালৈ অনুবাদ নোহোৱাটো পৰিতাপৰ কথা। কেৱল প্ৰথমবাৰৰ বাবে ১৯৮৪ চনত প্ৰকাশিত শ্ৰী নাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱৰ সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা নামৰ গ্ৰন্থত নাট্যশাস্ত্ৰৰ বহুতো প্ৰাসংগিক কথাৰ উদ্ধৃতি, অনুবাদ আৰু সাৰাংশ উপস্থাপিত কৰি সত্ৰীয়া সঙ্গীত নাট্য পৰম্পৰাৰ লগত সেইবিলাকৰ সম্পৰ্ক দৃষ্টিগোচৰ হৈছে। শিৱসাগৰৰ সংস্কৃতপণ্ডিত শ্ৰীযুত নিত্যানন্দ শাস্ত্ৰীদেৱে সম্পূৰ্ণ নাট্যশাস্ত্ৰখন মূল শ্লোকসহ অনুবাদ কৰি উলিয়াই সকলোকে অনুপ্রাণিত কৰিছে। আনহাতে বিশিষ্ট প্ৰাচ্যতত্ত্ববিদ আৰু গৌহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাদেৱে সংস্কৃত আৰু অসমীয়া উভয় ভাষাৰে বিদগ্ধ পণ্ডিত এগৰাকীয়ে অতি আগ্ৰহেৰে উক্ত অনুবাদ গ্ৰন্থখনিৰ মূলৰ লগত ৰিজাই আৱশ্যকীয় সংশোধন আৰু সংযোজনসহ সম্পাদনা কৰিছে। ১৯৯১ চনত অসম নাট্য সন্মিলনৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ অসমীয়া অনুবাদ গ্ৰন্থখনেই প্ৰথম নাট্য বিষয়ক অনুবাদ গ্ৰন্থ। এই গ্ৰন্থখনৰ অধ্যায় ৩৬ টা।

এই গৱেষণামূলক পত্ৰখনৰ জৰিয়তে দেখুৱাব বিচৰা হৈছে যে অসমৰ সাহিত্য সংস্কৃতি বিকাশত নাট্যকলাৰ উন্নতি সাধন আৰু ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ বিজ্ঞানভিত্তিক বিশ্লেষণ।

নাট্যকলা কি :

সংস্কৃত 'নৃত্' (নচা) ধাতুৰ পৰা প্ৰাকৃত 'নট' ধাতু উদ্ভৱ হৈ তাৰ পৰাই 'নট' আৰু নাটক শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে। সংস্কৃতত নাট্য শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'নটবৃত্ত' অৰ্থাৎ 'নট' মানে ভাৱৰীয়া সকলৰ বৃত্তি বা জীৱিকা। শাস্ত্ৰ মানে শাসন বা নিয়ন্ত্ৰণ। অৰ্থাৎ যি গ্ৰন্থই কোনো এটি বিশেষ বৃত্তিৰ বিষয়ে শাসন কৰে বা উপদেশ দিয়ে তেনে গ্ৰন্থকে নাট্যশাস্ত্ৰ আখ্যা দিয়ে। সাধাৰণভাৱে বুজিবলৈ হ'লে নাট্য হ'ল অভিনয় কলা। নাট্য শাস্ত্ৰত কৈছে যে আনে কৰা কামৰ অনুকৰণকে নাট্য বোলা হয়। " কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যভিধীয়তে"।^১ সংস্কৃত নাট্য শব্দটিৰ অন্তৰ্গত নৃত্য, গীত আৰু বাদ্যক একেলগে তৌৰ্যত্ৰিক বোলা হয়। পাঠ্য, গীত, অভিনয় আৰু ৰস^২ বা আংগিক, বাচিক, আহাৰ্য আৰু সাত্ত্বিক এই চাৰিবিধ অংগই নটন বা নাট্যকলা।^৩ অভিপূৰ্বক 'নী' ধাতুৰ পৰা পোৱা অভিনয় শব্দই অভিনয়ক বুজায়। অংগ সমূহৰ দ্বাৰা নিৰ্দেশিত অভিনয়কে আংগিক অভিনয়, বাক্যৰ দ্বাৰা কৰা অভিনয়ক বাচিক অৰ্থাৎ কণ্ঠমাধুৰ্য আৰু উচ্চাৰণ। আহৰণ

অৰ্থাৎ সংগ্ৰহ আৱশ্যকীয় দ্ৰব্যাদিৰ দ্বাৰা সজ্জিত কৃত্ৰিম বেশভূষা। সাত্বিক ভাৱ অৰ্থাৎ বিভিন্ন উপায়ে মনৰ আবেগ প্ৰকাশ কৰা অভিনয়েই হ'ল নাট্যকলা। নাটক শব্দটিৰ ব্যাপক আৰু সংকীৰ্ণ অৰ্থ 'বিশ্বসাহিত্য কোষ' গ্ৰন্থত এইদৰে পোৱা যায়।^৪

(ক) ব্যাপক অৰ্থত নাটক বুলিলে অভিনয়, মুকাভিনয় আৰু পুৰণি সমাজৰ ধৰ্ম অনুষ্ঠান।

(খ) সংকীৰ্ণ অৰ্থত নাটক অভিনয়ৰ কাৰণে লিখা 'পালা বিশেষ'।

(গ) সংকীৰ্ণতৰ অৰ্থত নাটক গুৰু গভীৰ প্ৰকৃতিৰ বাস্তৱ বস্তুনিষ্ঠ ৰচনা, যি ৰচনাক যথার্থ ট্ৰেজেদি বা যথার্থ কমেডি বুলি কোৱা হয়।

নাট্যকলাৰ লক্ষ্য, উদ্দেশ্য :

নাট্যকলা হ'ল সৰ্বকলা সমন্বিত কলা। কলাভেদে কলাৰ বিষয়বস্তু বেলেগ বেলেগ হ'লেও সকলো কলাৰ কলা কৌশলৰ উদ্দেশ্য একেটাই। দৈনন্দিন জীৱনৰ উপলক্ষিক অৱচেতনৰ গভীৰতাৰ মাজলৈ নি তাৰ স্থায়ীভাৱৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰাটোৱেই নাট্যকলাৰ মূখ্য উদ্দেশ্য। ভূ ধাতুৰ অৰ্থ 'কৰা' কিন্তু আনক ভাবিত বা প্ৰবাহিত কৰি তোলাটোও ইয়াৰ আন এটা অৰ্থ।^৫ সাধনা, তন্ময়তা আৰু একাগ্ৰতা এই তিনিটা বস্তুই হ'ল সিদ্ধিকামী অভিনয় শিল্পীৰ প্ৰধান লক্ষ্য। নাটকৰ লগত সমাজ জীৱনৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্কৰ ফলতেই চিৰকাল সমাজ জীৱনৰ ওপৰত নাটকে অপৰিসীম প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰি আহিছে। নাটকে মানুহৰ জীৱনৰ সমস্যাক অকল প্ৰকাশ কৰাই নহয়, সেই সমস্যাৰ সমাধানৰ এটা পথৰো নিৰ্দেশ কৰে। মানুহৰ বুদ্ধি বৃত্তিক পৰিস্কৃত কৰে আৰু সেই চিন্তা শক্তি জাগৰিত কৰি ভৱিষ্যতৰ দিশে চালিত কৰাই নাটকৰ উদ্দেশ্য। এই দিশত শিক্ষালয়ৰ লগত ৰংগালয়ৰ তুলনা কৰিব পাৰি। যেনেকৈ শিক্ষালয়ত জ্ঞান আহৰণ কৰা হয় কাৰণে অতি সহজেই সেই জ্ঞান আয়ত্ব কৰিব পাৰি। সেই কাৰণে শিক্ষালয়তকৈ ৰংগালয়ৰ প্ৰভাৱ বেছি।^৬

নাট্য শাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা :

নাটক সাহিত্যৰ এক মুখ্য অংগ। সাহিত্যত ইয়াৰ নিজস্ব মূল্য আছে। নিজস্ব নিয়ম আছে আৰু নিজস্ব সাহিত্যিক পৰম্পৰা আছে। হাজাৰ বছৰ আগতেই

ৰচিত নাট্যশাস্ত্ৰ মহাগ্ৰন্থত বিজ্ঞানসন্মত ভাৱে নাটকক সমবেত কলাৰ আখ্যা দিছে।^১

ন তদ্ জ্ঞানং ন তত্ শিল্পং ন সা বিদ্যা ন সা কলা ।

ন স যোগো ন তদ্ কৰ্ম নাট্যোপ্সিন্ যন্নদৃশ্যতে ।

এনে কোনো জ্ঞান, শিল্প, বিদ্যা, কলা যোগ কৰ্ম নাই যাক নাটকত দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। ‘সৰ্ব শাস্ত্ৰানি কৰ্মানি বিবিধানি চ’^২ গতিকে সকলো শাস্ত্ৰ, সকলো শিল্প আৰু বিবিধ কৰ্ম নাট্যকলাত নিহিত হৈ থাকে। আৰু এই সুবিধাৰ বাবেই সৰ্বসাধাৰণৰ ওপৰত নাট্যকলাৰ প্ৰভাৱ সকলো কলাৰ তুলনাত বেছি আৰু সাহিত্য সংস্কৃতি বিকাশৰ ক্ষেত্ৰতো সকলো কলাৰ ভিতৰত ইয়াৰ বৰঙনিয়েই শ্ৰেষ্ঠ। এইটো সত্য কথা যে নাট্যকলাৰ মাজেদিয়েই এটা জাতীয় পৰিচয় ভাহি উঠে। পৃথিৱীৰ যিকোনো উন্নতিকামী জাতিৰ ফালে দেখা যায় যে সেই দেশৰ বিজ্ঞান ৰাজনীতি, সমাজনীতি আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ যিমান উন্নতি হৈছে, তেনেকৈ উন্নতি হৈছে সেই দেশৰ নাট্য শিল্প আৰু সাহিত্য।

সাহিত্যত বেয়া বা কুৎসিত বস্তুকো চমৎকাৰিতাৰ সুষমাময় সুখালিপ্ত পংকজৰূপে ফুটাই তোলা হয়। ইয়াকে আচাৰ্য ধনঞ্জয়ে কৈছে।^৩

“ৰম্যং জুগুপ্সিতমুদাৰমথাপি নীচম্

উগ্ৰম্ প্ৰসাদি গহনং বিকতঞ্চ বস্তু ।

যদা প্যৱস্তু কৰি ভাৱকভাৱ্য মানং

তন্নাস্তি যন্ন ৰসভাৱমুপৈতি লোকে ।।”

অৰ্থাৎ সুন্দৰ, ঘৃণিত, উদাৰ বা নীচ, উগ্ৰ চিত্ত প্ৰসাদকৰ, গহন বা বিকৃত যিবোৰ বস্তু, এনে কি অবস্তুও, এনে একো নাই যিটোৱে কৰিব ভাৱনাৰ দ্বাৰা ভাৱিত হৈ লোক সমাজত ৰসৰূপে প্ৰতীত নহয়।

নাটকৰ গঠন সম্বন্ধে নাট্যচাৰ্য্য ভৰতে যি কৰিছে সেয়া বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। তেওঁ কৈছে ইতিবৃত্ত হৈছে নাটকৰ শৰীৰ “ইতিবৃত্তং তু নাট্যস্য শৰীৰং পৰিকীৰ্তিতম্”। ইতিবৃত্ত দুই প্ৰকাৰৰ - (১) অধিকাৰক (২) প্ৰাসংগিক। অধিকাৰক হৈছে নাটকৰ প্ৰধান ঘটনা আৰু প্ৰাসংগিক হৈছে অপ্ৰধান ঘটনা।^৪ এই শৰীৰত পাচটি সন্ধি থাকে আৰু সেইবিলাক কাহিনীৰ পাচটি পৰ্ব। ভাৰতৰ

মতে নাটকৰ পঞ্চসন্ধি বিভাগৰ ভিত্তি কাহিনীৰ ক্ৰমপৰিণতিৰেই পাচটা পৰ্য্যায়। বিশেষ লক্ষণীয় এই যে পঞ্চসন্ধি বিভাগৰ মূল কাৰণ কি এই প্ৰশ্নৰ আলোচনা একমাত্ৰ ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰতে প্ৰথম কৰা হৈছে। আৰম্ভৰ পৰা উপসংহাৰ পৰ্যন্ত কাৰ্য্যৰ অগ্ৰগতিক ভাৰত বীজৰ পৰা ফলবান বৃক্ষলৈ পৰিণত হোৱাৰ লগত তুলনা কৰিছে। যেনেকৈ বীজৰ পৰা গছ, গছৰ পৰা ফুল আৰু গুটি হয়। তেনেকৈ বসবিলাক ভাৰৰ মূল তাৰপৰাহে ভাৰ বিলাকৰ সূত্ৰপাত হয়।^{১১}

ভাৰতৰ মতে নাটকৰ প্ৰাণ অভিনয়ত আৰু অভিনয়ৰ ভাল প্ৰমাণ দৰ্শকৰ মনোৰঞ্জনৰ ক্ষমতাৰ ওপৰত। সেই বিষয়ে ভাৰত বেছি সচেতন। দৰ্শকৰ মনোৰঞ্জন কৰিবলৈ হ'লে এইবিলাক দিশত সতৰ্ক দৃষ্টি ৰাখিব লাগিব। নিকৃষ্ট বিষয়বস্তু লৈ লিখা হ'লেও ঘটনাৰ ভাববৈচিত্ৰ্য থাকিলে নাটকে দৰ্শকক মনোৰঞ্জন দিয়ে। কিন্তু যিমানৈই উদাত্ত হওঁক যদি প্ৰয়োগদীপ্তি নাথাকে দৰ্শকৰ মন আনন্দ দিব নোৱাৰে। ভাৰতৰ এই নিৰ্দেশ সকলো যুগৰ নাট্যকাৰৰ কাৰণেই অৱশ্যে পালনীয়^{১২}

কাব্যং যদপি হীনাৰ্থং সম্যগঙ্গৈঃ সমম্বিতম্
দীপবাৎ প্ৰয়োগস্য শোভা মেতি ন সংশয়ঃ।
উদাত্তমপি যৎ কাব্যং স্যাৎসঙ্গৈঃ পৰিবৰ্জিতম্
হীনাভাত্তু প্ৰয়োগস্য ন সতাং ৰঞ্জয়েন্ মনঃ।।

ভাৰতে নাট্যশাস্ত্ৰৰ মাজেদিয়েই নাট্য ৰচনা আৰু নাট্য প্ৰয়োজনৰ কাৰণে যি যি আৱশ্যক, সেই সকলোবিলাক দিশ আলোচনা কৰিছে। এফালে যেনেকৈ নাটকৰ উপাদান, উদ্দেশ্য, গঠন, ৰস প্ৰভৃতি আলোচনা কৰিছে আনফালে নাট্য প্ৰয়োজনৰ নানা দিশ যেনে মণ্ডপ, ৰংগ, পূৰ্বৰংগবিধান, বাদ্য, গীত, অভিনয় ৰীতি প্ৰভৃতি বিষয় সম্বন্ধেও আলোচনা কৰিছে। ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত প্ৰতিধ্বনি বিজ্ঞান, বাস্তৱ বিজ্ঞান, শিল্পবিজ্ঞান, নক্ষত্ৰ বিজ্ঞান, ধাতুবিজ্ঞান, ৰত্নবিজ্ঞানৰ জীৱবিজ্ঞান, ভূবিজ্ঞান আদি অধ্যয়নৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। গতিকে নাট্যৰ ক্ষেত্ৰত সকলো জানিবলগীয়া কথাৰ আকৰস্বৰূপ ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ অনুবাদে অসমীয়া সাহিত্যত যথেষ্ট বৰঙণি যোগাব বুলি আশা কৰিব পাৰি। বহু ক্ষেত্ৰত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ অসমীয়া অনুবাদ কৰাৰ সময়ত ইংৰাজী, বাংলা, হিন্দী অনুবাদৰ সহায় লোৱা হয়। কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰৰ অনুবাদৰ বেলিকা আন ভাষাৰ অনুবাদবিলাকো সাধাৰণতে নিৰ্ভৰযোগ্য নহয়। সংস্কৃত মূলৰ লগত সংগতি ৰাখি অনুবাদ কৰি

উলিওৱাটো নিতাস্তই টান কাম। অসমীয়া বা বাংলা আখৰেৰে ছপা হোৱা সংস্কৃত শ্লোক আদিত প্ৰায়েই 'ব' আৰু 'ৰ'ৰ পাৰ্থক্যৰ প্ৰতি দৃষ্টি দিয়া নহয়। তদুপৰি লুপ্ত 'অ' (১) আখৰটো '১' ৰূপ ছপা হয়। গতিকে সংস্কৃতৰ পৰা অনুবাদ কৰোতে মূল সংস্কৃত শ্লোকবিলাকত যাতে এনে ত্ৰুটি বিচ্যুতি নঘটে তালৈ চকু দিয়া উচিত। সেয়েহে আমাৰ বিজ্ঞানভিত্তিক তথ্যবহুল ঐতিহ্যমণ্ডিত নাট্যশাস্ত্ৰসমূহৰ নিত্য নতুন গৱেষণা আৰু শিল্পীসকলৰ ব্যৱহাৰিক দিশত আহিব পৰাকৈ নাট্যশিক্ষাৰ উন্নতি সাধনৰ কাৰণে সহজ সৰল ব্যাখ্যাৰে অনুবাদ কৰিলেহে অসমৰ সাহিত্য সংস্কৃতি তথা নাট্যপ্ৰেমীসকলৰ বাবে আদৰণীয় আৰু প্ৰশংসনীয় হ'ব। অভিনয় শিল্পৰ ইমান বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যা থকা আমাৰ পুৰণি সম্পদসমূহক সময় উপযোগীকৈ সামগ্ৰিক প্ৰয়োজনৰ স্বার্থত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাকৈ অনুবাদ কৰিব লাগে। উল্লেখযোগ্য যে অনুবাদকৰ নাট্যকলাৰ বিষয়ে কিছু জ্ঞান থকা দৰকাৰ।

নাট্যকলাই এটা জাতিৰ মানদণ্ড অটুট ৰখাই নহয় গোটেই পৃথিৱী জুৰি ঐক্য আৰু সংস্কৃতি ৰক্ষা কৰা ইয়াৰ ভূমিকা বিশেষভাৱে লক্ষ্য কৰিবলগীয়া ধৰ্মীয় আচাৰ অনুষ্ঠানৰ মাজেদিয়েই নাট্যকলাই বিশ্বৰ বুকুত গজালি মেলিছিল যদিও নাট্যকলাই স্বকীয় আৰু স্ব নিৰ্ভৰশীল পদক্ষেপেৰে আগবাঢ়ি আহি বৰ্তমানৰ বিজ্ঞানৰ যুগত থিয় হৈছে। বিজ্ঞানৰ সৃষ্টি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ লগে লগে নাট্যকলাৰ লগতো বিজ্ঞানৰ সংযোগ ঘটিছে। নাট প্ৰযোজনা আৰু পৰিচালনা বিজ্ঞানভিত্তিক ব্যৱহাৰিক শিল্পৰ অন্তৰ্গত অৰ্থাৎ শিল্প হৈও বিজ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। আনহাতেদি পৰিচালক কাৰিকৰ হৈ যেনেকৈ শিল্পী তেনেকৈ শিল্পী হৈও বৈজ্ঞানিক।

নাট্যকলাৰ উন্নতি সাধন :

মনৰ গতি পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে কলাৰ বিষয়বস্তু আৰু কৌশল ঠিকমতে পৰিবৰ্তন নহ'লে কলা কেতিয়াও চিত্তবিস্তাৰক আৰু প্ৰেৰণাদায়ক হ'ব নোৱাৰে। আবেগ তৰঙ্গ সৃষ্টি কৰা আৰু সেই তৰঙ্গক অক্ষুণ্ণ ৰখা নাট্যকাৰৰ মুখ্য কৰ্তব্য।^{১০} আমোদ সৃষ্টি, আবেগ সৃষ্টি, কৌতুকতা সৃষ্টি আনকি কৌশলৰ নতুনতা সৃষ্টিত কলাকাৰ আৰু নাট্যকাৰে কলাৰ উপযুক্ত বিষয়বস্তু বিচাৰিবলৈ আৰু বিষয়বস্তু অনুযায়ী কৌশল উদ্ভাৱন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলেহে নাট্যকলাৰ বিকাশ সাধন হ'ব। নাট্যকলাৰ বিকাশ সাধন কৰিবলৈ কিছুমান বিশেষ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা দৰকাৰ।

সংৰক্ষণ ব্যৱস্থা :

অসমত অলেখ লোকনাট্য, নৃত্যগীতৰ পৰম্পৰা আৰু ঐতিহ্যময় নাট্য উপাদান আছে। নাট্যকলাৰ জৰিয়তে ঐতিহ্য পৰম্পৰাৰ পুনৰুদ্ধাৰৰ প্ৰচেষ্টাৰ লগতে এইবোৰ সংৰক্ষণ ব্যক্তিগত, দলগত আৰু সংঘ ইত্যাদিৰ লগতে চৰকাৰী পৰ্যায়তো পদ্ধতিগত ভাৱে দ্ৰুত ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিলে ভৱিষ্যতৰ গৱেষকসকলে বহুতো নতুন নতুন তথ্য উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

বিজ্ঞানসন্মত নাট্য প্ৰশিক্ষণ :

বিজ্ঞানসন্মত নাট্য প্ৰশিক্ষণৰ দ্বাৰা নাট্যকলাৰ গুৰুত্ব বঢ়াব পাৰি। বিজ্ঞানসন্মত আৰু প্ৰণালীবদ্ধভাৱে অসমত নিয়মিতভাৱে পৰম্পৰাগত লোকনাট্য বা আধুনিক নাট্যচৰ্চাৰ দ্বাৰা ব্যৱহাৰিক নিপুনতা আৰু জ্ঞান আহৰণ কৰি সকলো বিষয়ৰ উচিত মূল্যাংকনৰ গুৰুত্ব আৰু সৃজনাত্মক কল্পনাশক্তিৰ ধাৰণাৰে দলগত অভিব্যক্তিৰ বিকাশ কৰিব পাৰি।

প্ৰচাৰ মাধ্যম :

আজি কেইদশকমান আগলৈকে আমাৰ নাট্যাভিনয় আছিল উৎসৱমুখী অৰ্থাৎ দুৰ্গাপূজা, লক্ষ্মী পূজা আদি উৎসৱ অনুষ্ঠানৰ লগত জড়িত। পূজা মণ্ডপত অসংখ্য লোকৰ ভিৰ হোৱাৰ লগে লগে মুখে মুখে ৰাতি অভিনীত হ'ব লগা নাটকৰ প্ৰচাৰ চলি যায়। অতীজতো গাওঁ অঞ্চলত ঢুলীয়া এজনে ঢোল বজাই ঘোষণা কৰিছিল। বৰ্তমানো বেনাৰ আদি আৰি প্ৰচাৰ চলোৱা আৰম্ভ কৰা হৈছে। নাট্য সংগঠনে নাট পৰিচালনাৰ সহযোগত নতুন উদ্ভাৱনী চিন্তাৰে কৰা কলাসন্মত প্ৰচাৰ চলাই নাট্যপ্ৰেমী দৰ্শকক আকৰ্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব। বিভিন্ন প্ৰচাৰ মাধ্যমৰ জৰিয়তে নাট্যপ্ৰেমী দৰ্শক তথা নিয়মিত নাট্যচৰ্চাৰ প্ৰচাৰৰ দ্বাৰা সুফল আনিব পাৰি।

বিজ্ঞানসন্মত নাট্যকলা :

নাট্যকলাৰ সমৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ কাৰণে বিজ্ঞানসন্মত নাট্যশাস্ত্ৰৰ গুৰুত্ব সৰ্বাধিক। বৰ্তমানলৈকে যিমানবিলাক নাট্যশালা প্ৰতিষ্ঠা হৈছে প্ৰায়বিলাকতে বিজ্ঞানসন্মতভাৱে প্ৰস্তুত কৰা হোৱা নাই। নাটক আৰু মঞ্চৰ ওতঃপ্ৰোত সম্বন্ধ আছে কাৰণেই এখন ভাল নাটক চাবলৈ আশা কৰাৰ লগে লগে বিজ্ঞানসন্মত

নাট্যশালাৰো প্ৰয়োজন আছে কাৰণ সেই নাট্যশালাতে প্ৰথম নাটকৰ অনুশীলন কৰা হয়। (উদাহৰণস্বৰূপে ক্ৰিকেট খেলুৱৈ সকলৰ কাৰণে যেনেকৈ এখন ভাল ফিল্ডৰ প্ৰয়োজন ঠিক তেনেকৈ অভিনয় শিল্পীৰ কাৰণেও স্থায়ী বিজ্ঞানসন্মত নাট্যশালাৰ প্ৰয়োজন।

কৰ্মশালা :

নাট্যকলাৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে ধাৰণা দিবলৈ কৰ্মশালাৰ আয়োজন অতি দৰকাৰী কথা। বিখ্যাত নাট্যকৰ্মীৰ পৰিচালনাত কৰ্মশালাৰ দ্বাৰা অভিনয় তথা পৰিকল্পনাৰ উচ্চ প্ৰশিক্ষণ আহৰণ কৰি আমাৰ পৰম্পৰা, লোকনাটক পুনৰবাৰ ফহিয়াই চাই আধুনিক দৃষ্টিভংগীৰে নব্য কলাৰ সন্ধান কৰিব পাৰি।

নাট প্ৰতিযোগিতা :

নাট প্ৰতিযোগিতা, নাট বিষয়ক আলোচনা আদি অনুষ্ঠানৰ জৰিয়তে নাট্যকলাৰ গুৰুত্ব বঢ়াব পাৰি। নাট প্ৰতিযোগিতাত পুৰস্কাৰ হিচাপে ঐতিহ্য পৰম্পৰাৰ মৰ্যদা থকা নাট বিতৰণ কৰি উৎসাহ যোগাই সংস্কৃতিৰ বিকাশ সাধন কৰিব পাৰি।

নাট্য পাঠ্যক্ৰম :

অসমৰ বিশ্ববিদ্যালয় আৰু মহাবিদ্যালয়ৰ পাঠ্যক্ৰমত নাটকৰ প্ৰায়োগিক দিশৰ অন্তৰ্ভুক্তি বা নাট বিষয়ক পাঠ্যক্ৰম আদিৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিলে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ মাজত নাট্য চিন্তাই প্ৰসাৰ লাভ কৰিব। ছাত্ৰ শিক্ষকৰ সমন্বিত প্ৰচেষ্টায়ো অসমৰ নাট্যজগতলৈ বহু অৱদান আগবঢ়াব পাৰে। মুঠতে আঞ্চলিক ভাষাত দেশীয় মাটিৰ গোক্লেৰে নাট্যশিল্পৰ চিন্তা চৰ্চাৰ উন্নতি সাধন কৰিবলৈ হ'লে বিশ্ববিদ্যালয়সমূহত নাট্য শিক্ষাৰ বিষয় হিচাপে অন্তৰ্ভুক্ত হ'বই লাগিব।

সামৰণি :

নাট্যকলাৰ মাধ্যমেৰে আমি এটি জাতিক চিনি পাব পাৰো, বিভিন্ন সাংস্কৃতিক উপাদানক বুজিব পাৰো। তদুপৰি বৰ্তমান নাটক কেৱল মনোৰঞ্জনৰ আহিলা নহয়, নাটক নব্য চিন্তাৰ বাহক। আমি আমাৰ ঐতিহ্য পৰম্পৰাক আধাৰ হিচাপে লৈ নতুন চিন্তা-চৰ্চাৰ মাজেৰে প্ৰতিখন নাটকৰ এক সুকীয়া মৰ্যদা প্ৰদান কৰিব পাৰিলেহে বিশ্বত এটি নতুন প্ৰভাৱ পৰিব আৰু তেতিয়াহে নাটকে প্ৰসাৰ

লাভ কৰিব। নাট্যশাস্ত্ৰৰ মতে নাটকত সংসাৰৰ দুঃখশোকাভিভূত সকলৰ, শ্ৰমকাতৰসকলৰ আৰু দৰিদ্ৰসকলৰ জিৰণিৰ থল। নাটক ধৰ্মসন্মত, যশোবৰ্দ্ধক, আয়ুবৰ্দ্ধক আৰু মানৱৰ আদৰ্শস্বৰূপ।^{৪৪}

পাদটীকা :

- ১। নাট্যশাস্ত্ৰ ১/১২১
- ২। তদেব ১/১৭
- ৩। তদেব ৮/৯
- ৪। নাট্যতত্ত্ব মীমাংসা পৃষ্ঠা- ১৭৮
- ৫। নাট্যশাস্ত্ৰ ৭/১
- ৬। নাটকেৰ কথা পৃষ্ঠা- ৮৩
- ৭। নাট্যশাস্ত্ৰ ১/১১৬
- ৮। তদেব ১/১১৭
- ৯। দশৰূপক ৪/৮৫
- ১০। নাট্যশাস্ত্ৰ ২১.১
- ১১। তদেব ৬.৩৮
- ১২। তদেব ১৯ অধ্যায়
- ১৩। নাট্যতত্ত্ব মীমাংসা পৃষ্ঠা- ১৬৭
- ১৪। নাট্যশাস্ত্ৰ ১/১১৪-১১৫

সহায়ক গ্ৰন্থ :

- ১। শৰ্মা, মুকুন্দ মাধৱ (সম্পাদিত); ভাৰৰ নাট্যশাস্ত্ৰ, অসম নাট্য সন্মিলন, ১৯৯১
- ২। ভট্টাচাৰ্য্য, ড° সাধন কুমাৰ; নাট্য তত্ত্বমীমাংসা, কৰুণা প্ৰকাশন, কলকাতা, ১৯৬৩
- ৩। ঘোষ, ড° অজিতকুমাৰ; নাটকেৰ কথা-সাহিত্যলোক, কলকাতা, ১৯৮৬
- ৪। বোস, ৰমেন্দ্ৰ মোহন, অভিজ্ঞানশকুন্তলম্ ভূমিকা (LXVI) মডাৰ্ণ বুক এজেণ্টি, কলকাতা, ১৯৭০
- ৫। দাস, হেমেন; নাট্যশিল্প, নতুন অসম, উদ্যোগ পাম গুৱাহাটী, ১৯৮৭
- ৬। শৰ্মা, মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী; সাহিত্য দৰ্শন, জাৰ্ণাল এম্পৰিয়াম, নলবাৰী অসম।
- ৭। শৰ্মা, বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী; (অনুবাদ সম্পাদনা) সাহিত্য দৰ্পন- শৰাইঘাট প্ৰকাশন, বামুনীমৈদাম, গুৱাহাটী, ১৯৬৪
- ৮। ধনঞ্জয়; দশৰূপক।

ঃঃঃঃঃ

॥ ৬৪ ॥

English Section

CONCEPT OF NISREYASAH IN THE NYAYA PHILOSOPHY

The term 'Nyaya' literally means that by means of which the mind is led to a conclusion.¹ But the philosophical meaning of it is not so. Philosophically, Nyaya means an investigation in to the problems of knowledge in its relation to reality. It is also known as *Vaidarbhi* (the science of true reasoning and right judgement) and *Avasthavedha* (the science of valid knowledge). *Tattvayoga*² defines it as a "critical examination of the status of knowledge by means of the means of logical proof".

Nyaya is called sometimes *Uktaśāstra* or the science of debate, sometimes *Vaidarbhi* or the science of discussion. It is also known as *Avasthavedha* or investigation, since it consists in ascertaining of a thing previously apprehended by perception and verbal testimony.

Uktaśāstra or *Avasthavedha* is supposed to have been the founder of this philosophy. Though nothing definite is known about the exact period of the author, yet some prominent scholars believe that the date of *Uktaśāstra* might be between 2nd century B.C. and 4th century B.C.

There are two famous works of *Nyaya* system, that is old and the other is new. The earlier known treatise of the old school is the *Nyaya-sūtra* of Gotama, which is in five chapters. Each divided into two sections gives us an idea of the metaphysical and logical theories of the Nyaya system of philosophy. *Uktaśāstra*'s *Avasthavedha* is the most important commentary on the *Uktaśāstra* of Gotama, and this work is believed to be written before 4th century A. D.

Abhidharmaśāstra of **Udruttara**, **Abhidharmaśāstra** of **Udruttara**, **Abhidharmaśāstra** of **Udruttara**, **Udruttara's**
Abhidharmaśāstra, **Abhidharmaśāstra**, **Abhidharmaśāstra**, **Abhidharmaśāstra**, **Abhidharmaśāstra**
 and also **Udruttara's** **Abhidharmaśāstra** are some of the famous works
 of **Udruttara**.

Udruttara (Udruttara) of **Udruttara** is known as
 the founder of the modern school of the **Udruttara** system in **Udruttara**
Udruttara which **Udruttara** mainly in **Udruttara** **Udruttara**. The
Udruttaraśāstra is the famous classical work which discusses
 primarily four main of

Udruttara. They are **Udruttara** (**Udruttara**), **Udruttara**
Udruttara, **Udruttara** (**Udruttara**) and **Udruttara** (**Udruttara**). The
Udruttara of the old school **Udruttara** system **Udruttara** of
Udruttara while the modern school **Udruttara** influenced by the
Udruttara system **Udruttara** in seven categories only. The **Udruttara**
Udruttara begins with a description of seven categories. These are :

- 1) **Udruttara** (The source of right knowledge)
- 2) **Udruttara** (Object of the right knowledge)
- 3) **Udruttara** (Cause)
- 4) **Udruttara** (Effect)
- 5) **Udruttara** (Udruttara)
- 6) **Udruttara** (Udruttara)
- 7) **Udruttara** (Factor of a syllogism)
- 8) **Udruttara** (Argumentation)
- 9) **Udruttara** (Udruttara)
- 10) **Udruttara** (Udruttara)
- 11) **Udruttara** (Udruttara)
- 12) **Udruttara** (Udruttara)
- 13) **Udruttara** (Udruttara)
- 14) **Udruttara** (Udruttara)
- 15) **Udruttara** (Udruttara)
- 16) **Udruttara** (Udruttara)

Veritas and Falsitas, as to them a proposition and proposition like human beings also follow some rules and regulations.

The Vedas system mainly deals with its epistemology, logic and metaphysics which have influenced all schools of Indian Philosophy. It accepts no more things, such as the categories, the doctrine of Anattaparivata, the concept of bondage and liberation, the authority of the Yoda, the nature and function of God and the seven powers. The later Materialism and Yachitanas have given an material account of mind and have made God's power an essential thing for obtaining true knowledge. They refer to God as the creator, maintainer and destroyer of this material universe-the element of destruction.

An immediate and apprehensible phenomena can lead only to an essential desire where desires of matter and spirit are equalized. It is said that mastery, power, glory, beauty, knowledge and freedom - these six qualities are produced by God. But then why are the liberated souls not allowed to share these qualities?

To reply it is said, if liberated souls are allowed to share these qualities, then God will be regarded as eternally bound. Again God is called the great liberator of all beings (Pratyaksha kartri). For that

when the laws of Karma are shown to be made by not by God but, if the will determination of God is represented by the laws of Karma and then we find God, then Karma and God would be identical and eternal Karma would vanish. Mayana's arguments for the existence of God have become classical for others and may be briefly noted here. He gives the following nine arguments to prove the existence of God.¹⁰⁰

- (i) The world is an effect and hence it must have an efficient cause. This intelligible agent is God. The order, design, coordination between different phenomena comes from the God himself.

- (2) The atoms being essentially inactive cannot form the different combinations unless God gives motion to them. The motion imparted by Atman requires the intelligence of God. Without God it cannot supply motion to the atoms (अणुनाम्नः).
- (3) The world is sustained by God's will. अनसृष्टं तद्विना ननु सृज्यते. And the world is destroyed by God's will (असृष्टिः).
- (4) A word has a meaning and signifies an object. The power of words to signify their objects comes from God (शक्तिः).
- (5) God is the author of the infallible Vedic scriptures.
- (6) The Veda testify to the existence of God (शक्तिः).
- (7) The Vedic commands deal with moral injunctions and prohibitions. The Vedic commands are the Divine commands. God is the creator and prescriber of the moral laws (धर्मः).
- (8) According to Maharshi Vallabha, the magnitude of a deed is not measured by the size magnitude of the act, rather, but by the number of the soul atoms. Mantras 'Om' is directly perceived, but other mantras are conceptual creations. Perceptual concepts depend upon the perception. As the class of creation, they work as constructions. The atoms and the motion power and space, time, mind are all uncreated. Hence, the perceptual concepts depend upon the Divine commandments. ननु तद्विना ननु सृज्यते.
- (9) We enjoy the fruits of our own actions. Akas and the earth of earth and elements are called Adrisa, the motion power. But this motion power being uncreated, needs the guidance of a supremely intelligent God (शक्तिः). But all these powers are eternally existent in the Vedanta, viz. Akasa, Prithivi, Manu.

Platonism, Vedantism and others have rejected the Hindu arguments and have fallen back on the final stand for the existence of God.

Dr. S. N. Dasgupta⁵ opines that Nyaya tends to establish the existence of God on the basis of inference. We know that the Jains, the Sankhyas and Buddhists do not believe in the existence of God and offer many atheistic arguments. Hindu wants to refute them and prove the existence of God by an inference of the Aristotelian type.

The inference is that the world has a creator, since it is an effect and has order and arrangement in its constitution. Just as the printer, when he makes a page, he knows all the purposes of it. The Hindu system of thought infers an eternal relation between God and the finite world. There is no absolute difference between the God and his world. There is identity in difference between them.

The base of the moral philosophy is the concept of the five physical basic elements like earth, water, fire, air and ether. It professes highest aim of man to be the attainment of Moksha, which is attainable only through perfect knowledge of reality.⁶ The Hindu doctrine logically leads spiritualistic content. But it has not developed its philosophy in that vein.

The Hindu philosophy is mainly concerned with its epistemology. It has a great contribution to Indian philosophy in the sphere of epistemology, logic and metaphysics.

The object of science are colour, taste, smell, touch and sound which produce desire, attachment etc. in human being. The Hindu doctrine does not require this type of theory. Moreover, they say that these senses like Vasanasupta and Anantashakti should not be liberative or causal liberative.⁷ The base in the Hindu philosophy we do not get any detail discussion on Karma, Artha and Dharma. Among the first Indian great only Hinduism or liberation is discussed thoroughly.

utterance operates, good or bad whatever may be, there is no harm and harmlessness like enunciation of heaven and hell etc. can be witnessed. In case of Hindu's nothing will remain, this type of experience is undoubtedly a matter of thinking as some would like to have Hindu which is absolutely devoid of worldly happiness and pleasure.

Now, if we judge according to varjyana the way in which he uses the word *Abhivraha* (highest good) in the opening verse with the word *Apavraha* (liberation) in the second verse, we find that the word *Abhivraha* observed as *Abhava* (nothing) hardly seems definitely justified. According to the commentator, there are two kinds of *Abhivraha* – *Atya* or ordinary, such as the attainment of a godhead and *Atyanta* or extraordinary, such as attainment of truth. Thus the word *Abhivraha* is taken to mean the *Atya* *Abhivraha*.

In answering the opponent's argument regarding the difference between *Vishvata*'s statement and *Upanishad*'s view, we observe that the words *Abhivraha* in *Vishvata*'s introductory sentence may be taken in a restricted sense, to stand only for *Atya* *Abhivraha* or *Apavraha*.

Upanishad's *Atya* is known as *Purushatva* or its name when *Abhivraha*. But he makes his meaning by a reference to the attainment of *Apavraha* or *Abhivraha*. In reply to this, we may mention the following word *Atyanta* of *Upanishad* that the attainment of all highest truth is preceded by right knowledge and further dependent.¹¹

Though *Upanishad* comments that *Abhivraha* in *Upanishad*'s first verse may be taken in the *Atya* *Abhivraha* only. But in the concluding portion of the same verse *varjyana* again remarks that knowledge of truth

and attainment of the highest objects can be understood in accordance with the respective branches of study. There are four

branches of study i.e., Vedic studies (Pitṛśi, agni-samantas)
[1]Pitṛśi, manvānti [Manuśānti] and Agni [Aśvins].

On the critical examination of literature in the
Mythology¹¹, it is said that there was no literature for a living
being, because of his inseparable relation [Anubandha] with debts
[Rāga], afflictions [Kṛmā] etc., attachment [saṁsāra] and ignorance
and various [guṇā].

So, in fact, the opponent's objection is that, there was no
no literature because a Brahmin, as soon as he is born, he is born
under three kinds of debts viz., debts to the gods, to the sages and
to the forefathers. "A person has to be free from the debt to the
gods by observing [vratas], by performing sacrifices to him to be
free from the debts of Gods and from that to the fore fathers by
producing offspring.

There was no literature because of inseparable relation
with affliction [guṇā]. A living being from birth to death is not
free even for a single moment, the body is to carry the burden the
through speech, body and mind. As such he cannot be liberated.
So, according to the opponent what has been said¹² that literature
is obtained through knowledge when the suffering, birth, old age,
sorrow and false knowledge is removed with removal of the
burden [Kṛmā] it is not logically true.

Here the answer to the opponent is being stated by
Brahmin in his words. The 'Vedas' with three kinds [manu] with
three [manu] the debts. That is to say a Brahmin when born, is
not bound with actual debts but he is under some duty [dharma] and
obligations for performing certain acts which liberate the
opponent of debts.¹³

The objection by the opponent is not justified because the
scripture says in the sacrifice of Prājapatya, the superintendant
[Brahmin] of him on the will of a person who has to obtain
freedom from the three kinds of [guṇā] viz. for offspring, the
manu and the worldly [guṇā].

Moreover 'the Agrippas' are. But there is no performed and doubt' is not justified. Because such that are performed by however is, the man who has performed it is not free from necessity and thus he cannot be liberated, unless as the person who is not under any obligation to perform necessarily the acts of Agrippas are. Therefore liberated.

Again, as to the objection that there can be no liberation due to impossibility of severing the connection with afflictions. In reply, Cassiodorus says that there is no affliction that a person who is under deep sleep and does not experience any dream of attachment as well as pleasure and pain is. And thus all sufferings. This type of people can be liberated.

In reply to objection, that there can be no liberation due to the inseparable nature with misery. Cassiodorus says. The virtues do not lead to rebirth. According to Pseudo-Dionysius, "when attachment, aversion and ignorance are absolutely destroyed, the ultimate goal of that performed by a person is not lead to rebirth. Because, it is said that the craving for enjoyment for pleasure is the cause of rebirth. So, in the absence of craving there is no rebirth.

The Maitreyani refutes the objection and says these objections are not justified because the attachment of these afflictions, viz. attachment, aversion and ignorance have their cause destroyed. No liberation is possible with the removal of these three afflictions by right knowledge. Thus there has fully expounded all the tenets of Pseudo-Dionysius in it. So keep in mind by afflictions and under that liberation.

Now, as the production of the right knowledge we find in Pseudo that there is no objection which is an obstacle to the right knowledge of a person striving for liberation produced in respect of each single one of as many as objects of valid knowledge of practical concerned in Maitreyani's or. Is the valid knowledge produced in respect of each some specific one of such objects?

However, the order in which the right knowledge of various processes is to be acquired is indicated by the following order:

The objects like colour and taste, when subjected to wrong deliberations (misjudges) become the causes of the evils. Thus the colour and taste means the object of sense (eye, nose, tongue, touch and smell) are the objects of desire.¹¹

The various use of two kinds, one is *Mindia* (which) means based on a work) and the other is *dispreparation* (which) the action based on superimposition through restriction (the examples of *Mindia* (which) are: Therefore, a person making the liberation should restrict upon *dispreparation* only and should not enter *dispreparation*. This would thus hinder the and main liberative objective. *Dispreparation* means the liberation is absolute renunciation of all material activities of all. It compares well with some *Uddhata* in regard to its material cause.¹²

Uddhata in his *Uddhata* (1.1.10)¹³ finally declares that ultimate renunciation of suffering is

called *Uddhata*. The word '*Uddhata*' used in this verse suggests the non-existence of activity. This is all about the supreme goal of human life (*parama purushartham*) i.e. *Moksha* or *Nirhreyasah*

1. *mindia* means to restrict (CSPp, 10)
2. *dispreparation* means to restrict (CSP) under the 1.1.1
3. *Uddhata* (1.1.1)
4. *dispreparation* means to restrict (CSP) under the 1.1.1

1. 11 CSPp.10

8. **История становления и развития науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
9. **ИЯ**, с. 100.
10. **ИЯ**, с. 100-104.
11. **ИЯ**, с. 100.
12. **ИЯ**, с. 100.
13. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
14. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
15. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
16. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
17. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
18. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
19. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
20. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
21. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.
22. **История лингвистической науки о языке** / И. А. Бродский. - М.: Флинта, 2014. - 100 с.

THE ŚĀKTYĀ SYSTEM

The legendary sage Kapila, considered as the father of Sākhya system, is supposed to have flourished in the seventh century BC.

The Sākhya system is believed to be the oldest of the dating systems of Indian Philosophy. In the history of thought Sākhya occupies the unique position, for it is the first attempt to formulate the philosophy of the Vedas through reason. It represents the first systematic system of the process of cosmic evolution from which we can get the knowledge of twenty-five cosmo-periods. It is not merely a metaphysical speculation but is a purely logical exposition based on the scientific principles of conservation, transformation and dissipation of energy. It is considered as the most scientific attempt in the Indian Philosophy.

The term Sākhya is derived from the root śākhya, 'number'. This name is used because the Sākhya indicates the principle of cosmic evolution by rational analysis whereas the term used in philosophy as to number discriminative knowledge enables us to know the difference between spirit and knowledge.

Richard Garbe expresses the view that Sākhyaism had been inspired by the Sāṃkhya Philosophy and the Kapilyaite teacher's Epistemology in Nepal was named after Kapila, the founder of Sākhya Philosophy.

Originally, Sākhya was not a vedic system, it is independent of the Brahminical tradition. It arose at first. Sākhya was recognized as an vedic system. Hence there is discrepancy between the original Sākhya and the SĀKTYĀ which became the part of the vedic system.

The *Shābīha* and the *Yoga* according to *Ḍāḥirī*, 'can be traced back in a partially historical, partially legendary way, through the long series of the *Tārīkhshāhas*, to a remote aboriginal, non-verbal antiquity'.¹

The basic and the original works of the *Shābīha* system are not available to us. The *Shābīha Kāshīd* of *Isrā'īlīyāna* can be dated earlier than the second century A.D. The *Shābīha Kāshīd* has two important commentaries, that of *Ḍāḥirī* (eighth century A.D.) and the *Shābīha Farāh-Nāmas* of *Ḍarwāzī Mānī* (ninth century A.D.). But the *Shābīhīyaprasāraṇa* *Shāloka* of *Viḡṇānashāloka* (eleventh century A.D.) a commentary on the *Shābīhīyaprasāraṇa* *Shāloka*, is the most important work of the system. *Viḡṇānashāloka* were another work on *Shābīha* known as *Shābīhīyāna*.

The *Shābīha* system is dualistic in as much as it speaks of *Parvā* (spirit) and *Pradhā* (matter) as the two Ultimate Realities. This system advocates the doctrine of *Ḍāḥirīyāna*. According to this doctrine, nothing can emerge from a void. Creation is only the new manifestation of something that has existed before. Therefore, a thing is not made out of nothing, so it may be said that every effect must have existed previously in its cause.²

Pradhā has been described to be the nature of equilibrium of the three *Ḍāḥirī* (i.e. *Soḥra*, *Raja* and *Tamas*).³

Parvā is defined as pure spirit which is different from *Pradhā*. According to *Shābīhīyā* thinkers *Parvā* is many in number.

They do not believe in God. The first chapter of the *Shābīhīyaprasāraṇa* *Shāloka* contains that, as events can be created but not found, nor be anything of a different character, there is no proof of this existence.⁴

To prove the knowledge, there are three means of knowledge, viz. Perception, Inference and Verbal Testimony in *Shābīha*.

Shankara divides the process of cosmic creation in to twenty-five categories which are classified under four groups.

The first group is called *Prakriti* (cosmic spirit) and the second group is called *Prakriti* (cosmic substance). The third group consists of seven categories. They are *Maha*, *Abhaya* and five *Tanmatras*. The fourth group consists of sixteen categories. They are *Manas*, five *Indriyas*, five *Karmas* and five *Vishuddhas*.⁷

THE KARMA VIEW ON Dharma, ARTHA AND KAAMA

In the realm of Philosophy, the *Shankara* represents first with the idea of suffering⁸, which is of three kinds, that is *Ahimsa*, *Ahimsa*, and *Ahimsa*, about which I have already mentioned. *Ahimsa*, arising from the psychological nature of man, *Ahimsa*, arising from the material world and *Ahimsa*, arising from the supernatural agencies.⁹

Every man wants to get rid of pain and suffering but it is impossible as *Shankara* believes that pain cannot be rooted out by any remedies made by science of medical or by religions.¹⁰

Shankara says about great work is also different than other philosophy. In the view of *Shankara*, *Maha* is not attained by the observance of *Yama* etc. *Shankara* strongly opines that when we kill an animal for the *Agastya* sacrifice then the law of *Maha* is not, so by the observance of *Yama* etc. there occurs a violation of the great moral principles. Any type of killing is sin, even though it is done for sacrifice, *Shankara* has the same opinion with *Madhva* and *Vedanta*.

Life in heaven is said to be a temporary one as that life is not also free from the influence of the three *Gunas*.

By the observance of *Yama* and good deeds we simply try to get rid of pain.

In the work of Subhakarism, "We cannot escape from evil by doing, since the same evil returns to the other life. If the miseries are natural to the soul, there is no help for us, if they are only accidental and arise from something else, we can escape from suffering by separating ourselves from the source of suffering."¹¹ Bondage comes due to Pralaya but it is attributed to Purusa. Purusa is said to be eternally free. Bondage belongs to the state of the lower *Atma*.

Vijñānabhikṣu quotes a verse from Kaṇva Purāṇa¹² to the effect :

"None the will by nature impure, unclean, unstable, restless would not be possible for it even by hundreds of rebirths"¹³ Bondage arises through the accompaniment of Pralaya with Purusa who is by nature eternal and pure, unimpacted and unconditioned time, space, undivided and devoid of all the cause of Bondage but it is *Avivaha* which belongs to Buddhi. As with the end of the *Avivaha* (non-differentiation) our misery will also go away.

From both of birth, and accompaniment of Purusa, the Supreme goal is to realize the perfection of the Purusa and such and such and such is that Supreme goal. The three Gunas (right with or contrary to such and such) (consistency of three things in truth, ignorance, weakness, incapacity, want of faith and selfness. The when *Atma* is predominant man becomes restless and active. *Atma* develops the critical balanced and thoughtful nature of man. These three Gunas play a great role in mind, life and body.

According to Vedānta, there comes no death or sacrifice. The world is not the act of a creator God but is the product of the interaction between the infinite number of spirits and the ever active Purusa.

We, we do not find him anything about *Atma* and also nothing about *Atma*.

But though a Hindu yet we can try to present some views of Vedānta regarding *Atma*.

The Tiwa Tribe of Assam and Their Culture

The ethnographic beauty of a nation, of a tribe, of a particular race can be revealed to us through their culture. Culture of a particular society is considered as their mirror of life. It reveals the basic characteristics of the different community and their development. The emphasis specially given on their own art and culture through which they express their views in different areas, their customs, their festivals, their various experiences, their own art and culture which helps to govern themselves with special rules and regulations to control their society. Each tribe prefer to use their own language, to express their feelings and emotions to others.

In ancient time, the Tiwa Tribe of Assam is known as Lalung. Considering their place of living and culture we can specially divide them into two heads- the Tiwa Tribe of the hill and the Tiwa Tribe of the plain. The Tiwa Tribe is said to be associated with the Indo-Mongoloid species and according to George Abraham Grierson, the language of Tiwa Tribe is categorized as Indo- Burmese language. There are many mythological stories on 'Lalung' and 'Tiwa'. In Tiwa language 'ti' means water and 'wa' means big or mighty. It is said that at first, they used to travel for their livelihood hither and thither basically following the river and riverside of mighty Brahmaputra.

The boundary of Tiwa kingdom is extended in the north of the mighty Brahmaputra, in the south Karanari and Jayantia hill, Dimoria in the west and in the east up to Khagorijan-the domicile of Tiwa Tribe is found. The 'Govaraja' resides in these four walls of Tiwa states-some of them are big in area and some of them are small in size. Those states are mainly ruled by Satoraja, Neliraja, Khalaraja, Sahariraja, Damalraja, Moyong raja etc. Although there is no clear cut date about the migration of the Lalungs to the plains of Assam,

yet it can be assumed that they had migrated to the plains sometimes in the middle of 17th century A.D. The Lalungs belong to the great Boro race into which tribes like boro, kachari, chutiya, deori, rabha, mech, tippera, tipra, garo etc are included.

The Lalung or Tiwa concentrations are mainly found in the district of Nagaon in central Assam. The Tiwa gaon specially found is Jamunamukh, Raha and Morigaon. Some of them are also live in Jowai sub-division of Jayantia hill in Meghalaya. Besides this, there are a few Lalung villages found in Dhemaji area of Lakhimpur district, in Titabar area of Jorhat, Sonapur area of Guwahati sub-division of Kamrup district, in Sibsagar district while some Lalung villages are also found in the hilly areas and in foot hills of the Karbi-Anglong district.

It is to be noted that there is a clear distinction between the hill Lalungs and plain Lalungs in their socio-cultural life which is basically influenced by the topography and ecology of plains and hills. Thus food habits, dress, pattern of houses etc. of the hill Lalungs are different from the plain Lalungs. The hill Lalungs used to prefer 'Jum' cultivation. We know agriculture is their main source of income. Besides these, in every family the main pet animal is swine which is also considered as their source of earning money. 'Laopani' or homemade Rice beer is the inevitable part of their life. Their actual dress both for man or women are very attractive. Both the ladies and gents of Tiwa Tribe use 'thina', a kind of swal made of eri thread. The man generally wears jagola', a coat without hands. In their waist they use 'nara' which is just like ' gamosa'. The man also uses 'kagu' on their head which is just like turban of the Sikh people. The Tiwa ladies mainly use, hachkai', 'kachom' 'nara' etc. Their main food is rice and they love to use 'kalkhar' in their cooking. Both the ladies and gents work hand in hand in the field.

The Bhumiputra of Assam or Tiwa Tribe has their distinct social culture. A picture of rich folk culture is found in their various

performances. The Lalungs or Tiwas are divided in to a number of clans namely Macherang, Madur etc. Usually a Lalung family consists of father, mother and their unmarried children. They used to worship Mahadeu or Lord Siva. There is a belief that Mahadeu at first create seven clans to keep the record of seven days. But in future those seven clans converted into sixty clans. Thus their social structure seems to be very strong.

In Tiwa society marriage cannot be held in the same clan. Every clan has separate family God or deity. The strictness of clan system successfully controls the unity in the Tiwa society. Their festivals are also centered round the different seasons of the year as they have to depend on agriculture for their livelihood. The first farming starts with the Chankhang puja. Nobody is allowed to plough without this puja. Khang puja is devoted to wind God. Their main festival is 'Nabar' or 'Barghar'. Mahadeu is their main worshipping God. In other God or Goddesses they worship phurimasar (Sun God), Lukhumi (Goddesses Lakshmi), Kachaikhathi etc. They also observe festivals like phuja, wanchuwa, khelchaya, lankhun, chagraphuja etc. Besides these, phujamura, tangli, shingal puja, chankhan etc. are also special festival for them. Chagramichawa is their spring festival. This festival continues one week and preferably starts on Sunday or Wednesday. On the other hand, Lankhun puja is full of pleasure with singing and dancing. Now-a-days, we get a total look of their culture, of their festival, dress, food, language, their style of living, their income, their education, their progress etc. in the famous historical *Jonbil-mela* which was held from 20th January to 22nd January 2011 at the Jonbil of Morigaon district which was previously famous for its barter system but at present it is transformed into the festival of unity and integrity. The 'Sadau Tiwa Sahitya Sabha' or 'Tiwa' Mathan Lai Takhra' also contributed much in this respect. In 1985 the 'Tiwa Sahitya Sabha' was held at Ejarbar area of Morigaon district and became famous for its numerous contribution to the Tiwa society.

Here is this connection we want to add some information on Tiwa Sahitya Sabha. Earlier 'Tiwa Jatiya Sanmilan', 'Lalung Darbar' etc. are the fatherly institutions which gave birth the 'Tiwa Sahitya Sabha' is later period. This great institution previously known as 'Sadau Tiwa Sahitya Sabha'. In the year 1985 the Ejarbari conference at Morigaon district was held and was considered as the golden step in the evolutionary history of Tiwa Sahitya Sabha. After that a considerable time was passed and in the year 1990 a general meeting of Tiwa Sahitya Sabha was held at Jagiroad which is a good attempt for new continuation. Gradually it becomes a national festival for Tiwa community. The main aim of Tiwa Sahitya Sabha is to preserve the Tiwa language, literature, custom and culture in original and to improve it dynamically. But we cannot deny in this point that whatever little improvement took place for the Tiwa society is only positive effect due to the alertness and leadership of learned Tiwa community who has conducted the movement and fought for it with great patience. Moreover, a sense of freedom and establishment pave the way for a sound Tiwa society of the present day.

Whatever it may be, for a great cause the Tiwa Sahitya Sabha becomes the Tiwa National Festival. It was first unitedly observed on 15th November'1980 at Jagiroad in the Markankuchi primary school with the advice of Late Indrashing Deuri, Swadhin Bordoloi with the help of Phunaching Sukai, the then editor of Lalung Darbar arrange a meeting in the Markankuchi Primary School of Jagiroad. In that meeting so many freedom fighter, learned and concerned Tiwa personality were present. That meeting was prescribed by the Chandrashing Bordoloi. In that historical meeting the first seed of the Tiwa Sahitya Sabha is established. At that holy moment, 'Tiwa Bhasa Sahitya Unnayan Samity', was formed. In that committee, the president was Bipin Amphi of Silchang, Vice-president was Chandrashing Bordoloi and the joint editor were Swadhin Bordoloi and Mahiram Bordoloi respectively. In the advisory committee there

are three members-namely, Indrashing Deuri, Phunaching Sukai and Baku! Chapra. After that two important meeting were also held in the month of January and February of the year 1981. In the year 1981, in the February meeting 'the Tiwa Bhasa Sahitya Unnayan Samiti' converted to 'Sadou Tiwa Sahitya Sabha' which is really a very important step. The state committee of Tiwa Sahitya Sabha was established with 91 members and first meeting of it was held at the famous Rajchara of Silchang in 31st May 1981. With this a working committee of 35 members was formed. The president of that meeting was Udbhav Ch. Senapati and Swadhin Bordoloi. After the first conference of Silchang the name Tiwa Sahitya Sabha is changed into Tiwa language and the new name of it becomes 'Tiwa Mathan Lai Takhra' i.e. Tiwa Sahitya Sabha. This new name is given by Ramshing Patar, who loves nation and belongs to the Amchai area of Amani Gaon. Then the first conference was held at Ejarbari High School of Morigaon district on 8th, 9th and 10th February, in 1985. In that conference the President was Udbhav Ch. Senapati, a famous personality in Tiwa literary and cultural field. The chief editor of that meeting was the Tiwa National leader and famous writer Narayan Kumar Radukakati. The open meeting was presided over by Tiwa leader Kaliram Dekaraja. The people of Ejarbari were very much inspired by this conference. A layman also spontaneously took part in various works in Tiwa Sahitya Sabha. The souvenir of the conference was 'Barta Changda' . The editor of Barta Changda is Dabajit Bordoloi. The assistant secretary was Ratneswar Bordoloi who is famous writer on Barat festival of Tetelia kingdom.

The Ejarbari conference is no doubt a golden step in the history of Tiwa Sahitya Sabha. After that a long period has passed. Again in the year 1990 a general conference of Tiwa Sahitya Sabha was held at Jagiroad. Next conference of Tiwa Sahitya Sabha was held Jagiroad College on 5th December 1993. This time the responsibility was given to Professor Tulsi Bordoloi, a famous and strong leader of

Tiwa community. At that juncture the new voyage of Tiwa Sahitya Sabha was accompanied by Tiwa Students union, Tiwa Woman's forum and also Tiwa Cultural Society. After ten years of Ejarbari Conference in the year 1995 with full enthusiasm the second conference of Tiwa Sahitya Sabha was held at 'Raja Rising Khetra' (or Raja rising field) of Jagiroad with a three days colorful programme. That conference placed Tiwa Sahitya Sabha on a special altar wherefrom a historical evolution starts for Tiwa community with the publication of Tiwa National encyclopedia 'Tiwa Matavadi' of V. Men Khalar. Besides this, the souvenir 'Gobane thalar', the main magazine 'Thurang' of Tiwa Sahitya Sabha are very valuable publication at that time.

The third conference of Tia Sahitya Sabha was held at Barpujiya in the year 1997. This conference specially gave importance on the recognition of the Tiwa language by the Government. In that conference besides the souvenir 'Barpunji' a number of other works like a research work done by Maneswar Deuri on Chamadi (Dekachang), Muhuri, Maraha Phular Surabhi of Manoj Deuraja etc. are published. After the Barpujiya the Tiwa conferences were held at Baidyabari of Marigaon in the year 2000, at Ulukhonji of Karbi Anglong in 2002, at Amchai of Nagaon District on 2004 and lastly it was held at Dimoria of Kamrup District in the year 2006 respectively. So it is found that a continuity was maintained by Tiwa Sahitya Sabha in the later period. 'Rinchang' is the best and great work of Tiwa Sahitya Sabha which is surely a remarkable contribution of Tiwa Society. It is also decided that next Tiwa Sahitya Sabha will again be held at Ejarbari. So naturally the common people of that area became much enthusiastic to welcome this conference and to make it a grand success.

The birth rite, the funeral rite, the marriage system also exist in the Tiwa society. We have already mentioned that in Tiwa society marriage cannot be held in the same clan. There are four kinds of

marriage system, namely Bor-Biya, Gobhiya rakha, Joron biya and poluai ana biya. The well to do and educated Tiwas prefer Bor-biya. During wanchuwa festival the young boys exchange their love to their lover through songs and dances, through this festival means the festival of grinding rice. In Tiwa society wanchuwa phuja festival is celebrated after every five years. In the month of June 2010 (from 10th June to 12th June) this festival was observed in the Dawarghat. Birth rite also observed with so many rituals.

Such as purification of both baby and mother is their regular custom. Social system of purification after the birth of a child is known as 'auchgara'. In the namng ceremony two persons nourish the baby with mustered oil and chewed peeper and uttered the word 'Langlou' repeatedly. They used to test the baby by calling so many name and observe that by which name the baby stop crying, if so then call the baby in that particular name which did not make his cry.

Regarding funeral rite also they have their own customs which they follow

irrespectively. Every village has a common cremation ground called Hatham. After death they used to perform 'karam' or 'tuli loa pratha' which is related to the forefathers.

'Lo Ho La Hai' and 'Lali Hilali' are two songs sung in different socio- religious occasions. Tiwa society has numerous songs which are mainly composed with the idea of agricultural society of Assam. They use drums, flute and other instruments in their performances.

In the year 1903, A.G. Grierson mentioned in his thesis the 'Linguistic survey of India' that Tiwa spoken language was used by 40,160 people. Out of these in Kamrup District 2060 people, in Nagaon District 35350 people and 2750 people used this language in khasia-Jayantia hill. He also mentioned that at that period near about two lakhs of people were there in the Tiwa community. Before that, in ancient time, in a book, named 'Adij amal', where we get in detail

about Lalung or Tiwa Tribe.

In conclusion, we can say that our discussion on Lalungs or Tiwa Tribe may help the administrators, planners, development agencies, various NGOs, scholars', tribal associations and others in many ways. This will surely pave the way for national integration through understanding our neighbor about whom we know very little. We are looking for much more study about the cultural heritage of tribes of Assam including Lalung or Tiwa. We should search for the elderly people of Tiwa community, who will still be able to communicate with us through their mother tongue, who can also be able to inform us about their original and rich culture. There is also a great change found in preserving their traditional belief and culture in the Tiwa society.

References :

1. Tribes of Assam, part-I, by B.N. Bordoloi, G.C. Sarma Thakur, M.C.Saikia, Tribal Research Institute, Assam 1987.
2. Anubhuti, a Sunday supplement of the Dainik Batori, dated 21st December 1908, Guwahati, Assam.

Philosophical Thoughts And Srimanta Shankaradeva

Shankaradeva is the breathing spirit of Assamese literature and culture. The most of the people of Assam believe that the existence of Assamese culture means the existence of Srimanta Shankaradeva, the great unifier of the society. Because Shankaradeva exists in the heart of each and every common people of Assamese society. So, we can say that Assam and Shankaradeva are the both sides of the same coin.

Srimanta Shankaradeva had his own thoughts and philosophy in comparison to the Advaitavad, Visistadvaitavad, Dvaitadvaitavad, Achintya Vedavedvad and Sankhya Upanisad etc. In comparison to those famous philosophical thoughts Srimanta Shankaradeva established his new philosophical ideas and the people of Assam accept those views as 'Shankaradeva's Darshana'.

Regarding the Shankaradeva's view on the two terms like RAMA and KRISHNA we have the following ideas- The derivative meaning of 'Rama' is 'ramante kriyante yogino'smin iti Rama' i.e. after enjoying the ultimate goal also a yogi can continue to serve for the welfare of the greater society. And so the term 'Rama' is attached to the broader sense of serving the mankind.

In this way 'Krishna' means who has the power to attract that devotee who has already sacrifice his body mind and soul for the ultimate goal through various stages of yoga. So Shankaradeva's darshana is that to get rid from 'Maya' Krishna is the only way to come out.

In this present paper an attempt will be made to discuss and elaborate a few Shankaradeva's philosophical thoughts in comparison to other established philosophical thoughts.

Objective of the paper is to establish the philosophical thoughts of Sankaradeva in comparison to the other thoughts.

Scope of study is to go through other philosophical thoughts of other vedantic ideals and focussed on Sankaradeva's own thoughts.

The movement of devotion mainly depends on devotion rather than philosophical observation and thoughts. In the Bhagavat the philosophical thoughts are discussed elaborately. Of those discussions three vital thoughts are considered as very important. Those are namely, the chatusloki Bhagavat which are told by Narayana to Brahma. The second one is the creation of the world and the last one is the part of the conversation took place between Nimi and Nabasiddha. The first one influenced by the Advaita Vedanta. The second one deals with the soul, maya and creation of the world and third one deals with the ways to reach the ultimate goal besides the process of creation. So we can discuss the fundamental philosophical thoughts of sankaradeva depending on the above three theories.

Sankaradeva started his studies very lately. At the age of thirteen he first went to the school i.e. in the Mahendra Kandali's toal and wrote his first poem without using any matras. That poem was—

Karatala kamala kamaladala nayana.

Bhavadeva dahana gahana bana sayana.

Napara napara para satarata gamaya.

Sabhaya mabhaya bhaya mamahara satataya.

Kharatara barasara hatadasa badana.

Khagachara nagadhara fhanadhara sayana.

Jagadhaga mapahara bhavabhaya tarana.

Parapada layakara kamalaja bayana.

The meaning of the poem is—'whose palates are like the lotus, eyes are just like patels of the lotus. Only he can give us relief from the three states of sufferings i.e. Adhyatmik, Adhibhautik and

Adhidaivik. The omnipotent God whose bed is in the deep forest, whose recollection always make us fearless, who protects us from all sins, who always favours to sleep on the coil of Anantanaga, who also has the power to destroy, we worship that Lord Srikrishna whose face is as beautiful as lotus.'

According to Srimanta Sankaradeva 'Karma' is nothing but to observe the various ways to reach the goal. To a common people karma or duty gets the first preference other than Jnana and Bhakti. They believe that knowledge and devotion comes to a people through duty.

The first stage of karma is possible with the support of Pancha Mahabhut (kshiti, ap, tej, marut, Byom) and Pancha Karmendriya (vak, pani, pada, payu and upastha).

We find the influence of Pancharatra in Sankaradeva's philosophy. In Pancharatra the four subjects are included viz. Charyya, Kriya, Yoga And Jnana. Charyyas included the ahnik (Sandhya bandanadi etc.), worshipping of Idol and Yantras, duties of Varnasrama and Utsava etc. are performed as daily duties.

'Kriya's are nothing but the construction works of Devalayas, Temples, Idols making etc. are to be done.

'Yoga' are the assimilated action of karma and jnana i.e. duty and knowledge to keep us healthy with body and mind.

And lastly, 'Jnana' is the higher state. Through Yoga we get relief and fit ourselves to face any kind of situation after physical and mental activity. Yogi looks for the Jnana, the ultimate knowledge or Moksha where the subjects are discussed about the Brahma, Jiva and Jagat. Philosophical thoughts and their importance gets the privilege here.

This Pancharatra has another speciality which is the devotees believe their Hari as only 'Saran' or 'Shelter' and to whom Lord Krishna is the only God who resides in the heart of the every devotee

of all time. Srimanta Sankaradeva also took this belief of 'Sarana' in the beginning of the Bhakti Movement through Vaishnavism. Through 'Eka Sarana Nama Dharma' he wants to preach that Vaishnavism was not only a religious faith but it is a socio cultural force for binding the people of Assam for a common cause.

This principal of Pancharatra indicates the 'Aikantikavad' and Sankaradeva was the follower of this principal.

In the Gita Sri Krishna says- "Sarva dharman parityajya mameka saranam braja" (Gita.18/66).

Next is the 'Sristitvatva', the theory of creation. In the Samkhya philosophy for the theory of creation twentyfive tatvas are mentioned. Those are Purusha, Prakrity, Mahat, Ahankara, Mind, the eleventh organ with Pancha Jnanendriya (eyes,ear, nose,tongue and skin), Pancha Karmendriya(vak, pani, pada, payu, upastha), Pancha Mahabhuta (kshiti,ap,tej,marut,byom), and Pancha Tanmatra (rupa, rasa, sabda, sparsha ,gandha). According to the Vedanta Philosophy the Nimittya Karana and Upadana Karana is the Brahma only. Sankaradeva also supports that theory and he believes that besides these twenty five tatvas or theories there is only one Supreme soul or Parama Satya and he is the only Worshipping God of Srimanta Sankaradeva.Both Sankaradeva and Madhavdeva support the qualified and non-qualified Isvara.

In 'Sarana' there are four objectives-those are the Sarana or Ashraya in the name of hari, in the name of God, in the name of Guru and in the name of Bhakat or Devotee. These four objectives indicate the ways to worship the Supreme God.

Madhavadeva mentioned in his Nam-Ghosa that where there is Nama there is Hari.According to Madhavadeva only Hari is the Rama, Krishna-nama and with the help of this small boat of 'nama' we can cross or overcome the vast sea of material world.So Srikrishna resides in every heart of the devotees and every one should worship him.

Sankaradeva believes in 'Dasyabhava Bhakti'. That's why in his works after every chapters, every song and every Bhatima he adds the term 'krishnara-kinkara'.

Sankaradeva had gathered thorough knowledge on the doctrines of the Vedas and Vedanta Sutras, the Bhagavad Purana and the Gita and he used that knowledge for formulating the Guidelines of the Neo-Vaishnavism.

Sankaradeva's Bhakti Movement was against the then religious system and as far the Ek-Sarana Nama Dharma is concerned there was no scope for any compromise.

To establish his belief he tried his best through out his life. For the socio-cultural bonding he introduces Bhaona, the theatrical performance, celestial songs or Borgeet, devotional prayers and discussions with religious stories for the common people.

In comparison to other Vedantic thoughts Sankaradeva's thoughts are a bit different. 'Maya' or illusion always overpowers the people. So according to Sankaradeva to get rid of maya only the way is to constant utterance of God's name i.e. Krishna nama Bhajan.

In conclusion we can say that as Sankaradeva believes that complete surrender and devotion to God destroy the desires of Jivas for worldly objects. To get relief from severity and sufferings regular utterances and chanting of the name of Lord Krishna is the only way. Veda and Vedanta also give us the same advise.

References:-

1. Kirtan- Ghosa aru Nam-Ghosa—edited by Jatindra Nath Goswami, Jyoti Prakashan, Guwahati, 2011.
2. Srimad Bhagavad Gita- edited by Swami Ramsukhadas, Gita Press, Gorokhpur.
3. Sankardeva Darshan- edited by Sri Satish Chandra Das, Nalbari Offset Press, 2007.

4. Bhakti Movement And Srimanta Shankaradeva- edited by Dr. Dayananda Pathak and Baikuntha Rajbonshi, Bhabani Offset press,Rajgarh road,Guwahati, March 2007.

5. Brahma Sutras Sri Bhasya of Sri Ramanuja- edited by Swami Vireswarananda, Advaita Ashrama, Calcutta, January 1995.

6. A History of Indian Philosophy-edited by Surendranath Dasgupta, vol.1,Motilal Banarsidass, Delhi, 1992.

7. An Introduction to Indian Philosophy- edited by Satishchandra Chatterjee and Dharendra Mohan Datta, eighth edition, University Of Calcutta, 1984.

8. The Concept And treatment Of Purusartha In Indian philosophy–edited by Dr. Sipra Paik, Punthi pustak, Kolkata, 1st edition, 2013

GANDHIJI'S PHILOSOPHY OF BASIC EDUCATION AND IT'S IMPACT TO THE WOMEN IN NORTH EAST INDIA

Education is an abstract entity and its concept is dynamic. It is a continuous process. It has passed through many ages and stages in the process of evolution. According to Humayun Kabir, of Gandhiji's many gifts to the nation, the experiment of new education is one of the greatest. It seeks to prepare citizens for a new society by teaching young people to live together as a community on the basis of co-operative, love and truth. Etymologically, the Term 'Education' is derived from two Latin words: 'educare' and 'educere'. The meaning of the 'educare' is to 'bring up' or 'to raise' where as the educere means 'to lead out'. The prevailing condition also change its meaning from time to time. It is still in the process of evolution and there is no end of this process. So education deals with ever-growing man in an ever-growing society. Its concept therefore can never be static. It must continuously grow and change

In brief, here we will relate a few lines on Mahatma Gandhi or Mohandas Karamchand Gandhi. He was born on 2nd October, 1869 at Porbandar in Kathiawad. After matriculation at the age of eighteen he was sent to England for qualifying himself for the bar. In 1893, Gandhiji went to South Africa as a legal advisor where he had spent twenty years which turned out as the formative period of his political life. It was in South Africa he put into practice his weapons of Satyagraha when he saw a series of insulting events of disgracing Indians. His life history cannot be summarised in a short and precise way. 'By education' says Mahatma Gandhi, "I mean an all-round drawing out of the best in the child and man body, mind and spirit."

After the Independence of India, Gandhiji continued his educational experiments, for a short time, at Shantiniketan and then at Sabarmati and Sewagram, where Gandhiji established his own ashrams. It was here at Sewagram ashram (wardha) that Gandhiji not only conceived the idea of his new system of education but also fought his battle for freedom.

On the other hand, the University Education Commission (Or Radhakrishnan Commission 1948-49) summarises the Indian concept of education in the following way –

Education, according to the Indian tradition, is not merely a means to earning a living, nor it is only a nursery of thought or a school for citizenship. It is initiation into the life of spirit, a training of human souls in the pursuit of truth and the practice of virtue. It is a second birth (dvitijanya).

Indian Education Commission or Kothari Commission (1964-66) states that education ought to be related to the life, needs and aspiration of the people so as to be a powerful instrument of social, economic and cultural transformation.

According to Gandhiji the ultimate aim of each and every type of education is to flourish inherent qualities of an individual. An education system where an individual's intellectual, spiritual and physical aspects are adhered will be called as true education. It can be assumed that an individual has three aspects, viz, intelligence, emotion and appetite. In psychology these three elements exist in an individual inherent personality, where as in daily life as wisdom (Gyan), devotion (Bhakti) and service (Karma). All these three elements reside in a human personality. Now how to make comprehensive, consistent and balanced development of these aspects of human personality would be the ultimate aim of education in Gandhian Philosophy.

Mahatma Gandhi described his proposed new educational

process in the following words:

“The present system of education does not meet the requirements of the country in any shape or form. English, having been made the medium of instruction in all higher branches of learning, has created a permanent bar between the highly educated few and the uneducated many.”

These revolutionary proposals were placed before the public by Mahatma Gandhi through a series of articles in the ‘Harijan’ written in 1937.

Gandhiji outlined the system of education in his own and unique way through the proper constructive programme in the way of basic education.

The objective of the basic education is that of intellectual, physical and moral development of the children through the medium of a handicraft. Basic education links the children, whether of the cities or of the villages. He believed that true education does not consist in literary training but in character building. According to him the masses will bring the closer to freedom and it would also lighten up their mind.

Philosophy behind basic education:-

The philosophy of Mahatma Gandhi regarding human life and education had been reflected through the scheme of basic education.

When Gandhiji protested the existing system of educating children, he like Pestalozzi, tried his aim at first at home, at the Phoenix settlement and at the Tolstoy farm in South Africa. And he repeated the same experiment when he returned to India. It was in such a background that Gandhiji evolved the theory of basic education. He arrived at the conclusion regarding basic education of Indian Children in 1932.

In his ‘Sabarmati Ashram’ where self help was practiced. The idea of his new system of education evolved at his ‘Sewagram

Ashram’.

There were several factors that determined his educational philosophy:

(1) His educational experiments at Tolstoy Farm, Sabarmati and Sewagram Ashrams.

(2) His philosophy of life determined his philosophy of education which was dynamic.

(3) His dissatisfaction with the prevailing system of education. According to him for all the branches of higher learning, introduction of English was the greatest handicap. This had created a permanent bar between the highly educated few and the uneducated many.

(4) His conviction that social, moral, political and economic regeneration of India depended on education. He wanted to create a social order where he thought that each man should be able to realize the highest aims of his life.

In this way Gandhiji evolved an absolutely new philosophy of education. By education he meant, “an all round drawing out of the best in child and man-body mind and spirit.

So, the chief tenets of his new educational philosophy were:

- i) That there should be free and compulsory primary education.
- ii) That the education should be craft centered.
- iii) That it should be self supporting
- iv) Mother tongue should be the medium of instruction.
- v) That it should be based on non-violence.

Some aspects of his education are as follows:

- (a) Co-education where boys and girls should be taught together.
- (b) Manual work
- (c) Craft Education
- (d) Reading before writing

- (e) Play way in education
- (f) Education through mother tongue
- (g) Religious education
- (h) Preparation for vocation
- (i) Curriculum-student should acquire a general knowledge of world History, Geography, Botany, Astronomy, Arithmetic, Geometry and Algebra.
- (j) Self supporting education
- (k) Teachers of good character
- (l) Cheap school building
- (m) Place of English, it is included in the syllabus as it is a language of international intercourse and commerce.

Basic Education Curriculum:-

Etymologically the term ‘curriculum’ is derived from the Latin word ‘currere’ which means ‘run’. Thus curriculum means a course to be run for reaching a certain goal or destination.

In the words of Cunningham, “curriculum is a tool in the hands of the artist (teacher) to mould his material (pupils) according to his ideals (aims and objectives) in his studio (school).” But the Gandhian concept of curriculum was as follows –

With a view to bring out an all-round development of a child, curriculum of basic education has been constructed around the following three closely related centers:

1. Physical environment
2. Social Environment
3. Craft.

The aim of such a curriculum is to create a social order which is free from all exploitation and violence. Moreover, this type of curriculum is basically related to activity, practical experience and observation.

The general principles of basic education curriculum are written in the “Handbook for Teachers of Basic Schools” published by the Ministry of Education, Government of India in 1956.

Now we will discuss about the reflection of basic education to the modern concept of curriculum.

Now of course, when education is viewed as a dynamic process, the old concept of curriculum cannot be accepted in its entirety. So we find that the chief tenets of Gandhiji’s new educational philosophy were also fully or in some cases partially applicable in modern time also. His new educational philosophy were:-

- (1) There should be free and compulsory primary education;
- (2) That the education should be craft centered;
- (3) That it should be self supporting;
- (4) The medium of instruction should be the mother tongue.
- (5) It should be based on non-violence.

In case of free education Mahatma Gandhi wanted, that within the ages 7 and 14 there should be free, compulsory universal primary education. But the initial step of anything is very significant. Gandhiji has started and extended his thought for education to ignite the mind of Indian people without any discrimination. Now we find its reflection in Elementary Education, in Secondary Education and also in the field of Higher Education. Now the National Policy of 1986 which was modified in 1992 had changed a lot in the field of Indian educational system.

We know education plays an integral part in the overall development of personality. The unique steps are taken by the government of North Eastern States. The total population of seven North eastern States, namely Arunachal Pradesh, Assam, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland and Tripura in 1991 was 31.55 million which constituted about 3.73% of the total population of the Country. Of the total population of the North Eastern States, Assam constituted

the highest number of population (71.05%) followed by Tripura (8.74%), Manipur (5.82%), Meghalaya (5.63%), Nagaland (3.83%), Arunachal Pradesh (2.74%) and Mizoram (2.19%).

After a long interval, at the beginning of the 20th century Dr. Annie Besant first introduced the women education in India. Before that the Christian Missionaries tried at their best for educating the women in India.

If we go for the statistics of women education we see that in the year 1901 the percentage of women education was only 0.8%. In 1951 according to the first census the percentage of women education was 12.81% in India. And at the same time in Assam the percentage of women education was only 9.5%. In the field of women education though there came different commissions like Hunter commission, Sedlar commission, Hertog committee, Radhakrishnan commission etc. tried their level best for the development of women education. According to 2011 census the percentage of women education in Assam was 62.27% in comparison to the India (65.46%).

Again in case of Secondary Education, inculcation of the democratic feelings in the main principle of secondary school curriculum in India.

The other principles of curriculum construction are:

- (i) To provide wholesome experiences to child.
- (ii) To relate the curriculum with present experiences.
- (iii) Curriculum should encourage social feelings and promote vocationalisation.

Modern curriculum, thus, “covers all the wider areas of individual and group life. It encompasses all the meaningful and desirable activities the school, provided that these are planned, organized and used educationally.” The framers of Secondary Education commission have also pointed out, “According to the best modern

educational thoughts, curriculum does not mean only the academic subjects taught in schools but it includes the sum total of experiences that a pupil receives through the manifold activities that go in the school, in the classroom, library, laboratory, workshop, playgrounds and in the numerous informal contacts between teachers and pupils. In this sense, the whole life of the school becomes the curriculum which can touch the life of the students at all points and helped in the evolution of the balanced personality.”

The Government of India, Ministry of Education appointed a National Committee in 1973 to formulate practical measures for the introduction of the new pattern of 10+2+3. The new pattern was first introduced in 1975 in Secondary schools affiliated to the Central Board of Secondary Education. Now almost all the States and Union Territories have adopted the pattern.

To bring in an improvement in the elementary education system the government came up with the “Sarva Shiksha Abhijan” (SSA) in 2001, after the inception of District Primary Education Programme (DPEP) in 1994. The Sarva Shiksha Programme (SSP) fulfils their desired goal by lowering the poverty ratio, promoting female literacy and emphasizing on rural education.

The Government works jointly with the school management committee, Tribal Autonomous Councils, Mother Teresa Associations as well as the village and urban slum level education committees. The SSA aims at improving the teachers to students, emphasize more on teachers training, provide learning materials to teachers and text books for children and provide economic support to make them happy.

In addition to that, for girls the government has also introduced compulsory education. For example, the Kasturba Gandhi Shiksha Yojana aims to come up with residential schools in districts (Particularly deals with the low literacy rates among females). Institute like National Bal Bhawan helps students to pursue their desired activities and improve their creative ability in the process. Besides,

there are other programmes like Mid-Day Meal Scheme to help an increasing number of children towards literacy. At present major emphasis will be laid on women's participation in vocational, technical and professional education at different levels.

In case of Higher Education following the National Educational Policy 1986 which was modified in 1992, we find the higher education provides people with an opportunity to reflect of critical, social, economic, cultural, moral and spiritual issues facing humanity. It contributes to the National Development to the specialized knowledge and skills.

In the support of women education we can quote the words of Jawaharlal Nehru – “Education of boys is education of one person, but education of girl is education of entire family.” Radhakrishnan Commission also express the same feeling and says for build up a healthy new generation the women education is essential.

The change in the status of women in North East India is a slow and continuous process because of lack of education. We all know that Raja Ram Mohan Roy and his successors of Brahma Samaj in 1828 started the movement to protect the Indian women from the clutches of ignorance and evil social customs. But still now women becomes the victim of social evils like child marriage, dowry, rape, molestation etc. which is really painful.

Craft centered Education:-

Crafts of North Eastern States occupies a prestigious place in India and outside. Gandhiji believed that highest development of mind and the soul was possible only through handicraft. By creating a new thing they enjoy and feel happy and also become confident about their ability. They also enjoy their team effort which is very important for one's life.

Self Supporting Element:-

It was Gandhiji's belief that handicraft besides developing the

personality of the child would make education self supporting but now a days hard labour, passion, time for making a craft give a positive idea for the society in future. These little works prepare them to handle a bigger project in future. He believed that a good teacher would teach the children about the dignity of labour and make them sure that they would regard the craft as a means of their intellectual growth and also an integral part of their life for the development of women in every field, economic independence is very important.

The people of North-East have traditionally been craftsmen from time immemorial. Though Assam is mostly known for its exquisite silks and the bamboo and cane products, several other crafts also made here. Some of them are cane and bamboo products, metal crafts, handlooms, toys and terracotta, pottery, woodcraft, Masks, Jewellery and different tribal costumes, traditional pointing and inscription etc. can be source of income. 'Sualkuchi' is famous for Eri and Muga Silk and known as the Manchester of the East.

There is another point that mother tongue should be the medium of instruction. As there prevails the composite culture in North Eastern India, so the ethnicity in culture, food, dress, conversation, brotherhood etc. are praiseworthy.

An educated women can control and guide her husband, daughter, son and other in laws family member. A good hearted mother having more or less modern technical knowledge has the power to convince her family member about any dispute that may arise in her family. The same process can be applied in case of society around her to solve minor problems, occurs off and on. As we know with passing of time minor problem may give rise to a major one, which becomes harmful not only for a area but may be a major issue for a State or Country.

Findings:

In addition to the Gandhian basic education and its impact to the women in North –East India my findings on values are as follows-

Truth, love, peace, modesty, respect etc. all are ethical values prevailing in our society. Abiding the superior, love and respect the inferiors are the values of society. The traditional values always help us to maintain a good society. In early times, the slokas from Nitisataka of Bhartrihari gives us the ideas of dullness (murkhata), knowledge (Vidya), Satsangati (the assembly of good human beings) etc. have a great role to play for improving a good society where we find the self respect and the tolerance for each other.

Compassion, forgiveness, feelings which are appealing to mind or appealing to humanity can be termed as values. Values are changing with the evolution of education or the changing mindset of the society. Values are mainly the basic foundation of humanity. We find the relation between the values with the following like interests, pleasure, obligations, likes, desires, needs, wants, attractions i.e., different kinds of mindset. Though the words are very small to pronounce, but they play a vital role in our day to day life.

Conclusion:-

The scheme of Basic Education as analysed above will tell us something about the philosophy of life of Mahatma Gandhi. In reality it is vanished from India especially after 1969 (Gandhi Birth Centenary Year). It is also a matter of great strange that no funds were allotted for basic education in the 4th Five Year plan ending in 1974. Though the basic education of Gandhiji could not continue a very long time yet we find in the present Indian education system the shadow of Gandhian basic education is still there. We may better say that basic education is the seed and the present Indian education system represents us as a full fledged growing tree coming out of that seed.

Lastly, I want to conclude with the words of Dr. Alaka Buragohain, President University Women's Association of Assam, "we the mothers, sisters, daughter and wives of all others are forming a part of the society. Unless women are educated, enlightened and empowered we shall ever be deprived of playing any role in decision making process and in nation building inside and outside the family and make the society aware of what we do think and feel on various matters and what we can do in different fields."

*****

References:-

- (1) Philosophies of Education, by T.S. Sodhi, G.S. Sandhu, S.B. Singh, The Indian Publication Ambala Contt. 1988.
- (2) Problems of educational Reconstruction, K.G. Saiyidain, Asia Publishing house, Bombay, 1962.
- (3) Teacher and Education in a Developing Society, J.C. Aggarwal, Vikash Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi, 2005.
- (4) A Text Book of Education, Dr. Lakshahira Das, Amrita Prakashan, Guwahati, 1999.
- (5) An Introduction to education (Part-1), Dr. Mukul Kr. Sarma, Tushar Publishing House, Dibrugrah, 2008.
- (6) Modern Theory and Principles of Education, by Safaya-Shaida, Dhanpat rai Publishing Company, New Delhi, 2006.
- (7) Postmodernism and Gandhi, Upasana Pandey, Rawat Publications, New Delhi, 2010.

Gender Relations with Special Reference to women Awareness in North- East-India

North east India presents a rich spectrum of cultures with considerable variation with regard to kinship, class and gender relations among the different socio- cultural groups. It follows naturally, then, that women of the region cannot be subsumed under one category or taken as homogeneous group. Yet, it must be admitted that discrimination against women and their subordination cuts across all societies and there exist frameworks which help to understand such apparently diverse communities. The Northeast states (except Sikkim) share a common historical experience.

What is Gender :

Gender is

1. A social construct as different from sex which is biological.
2. A relational concept in which women and men stand in a certain relation on each-other.
3. Identify, i.e. consciousness of being a woman or a man.

Among the seven states of Northeast India, Arunachal is the largest in area and smallest in population, except Mizoram. There is a composite culture in North east India among different tribes such as

-

1. Khamti
2. Ahom
3. Mising
4. Bodo-Kachari
5. Karbi tribe
7. Dimas-Kachari
8. Sonowal- Kachari

9. Tiwa- Lalung tribe
10. Sinpho tribe
11. Deori

But it is impossible to give a uniform picture of the status of women in any particular period for a particular tribe.

The Jonbil mea, Durga Puja, Bihu, Biswakarma Puja, Baptist church, Id are the best example of composite culture of North east India.

For example Arunachal Pradesh has long been considered as natural laboratory. It should be treated as an integral part of the North-eastern Indian states, comprising Assam, Arunachal Pradesh, Manipur, Mizoram, Meghalaya, Nagaland and Tripura. During its geographical position this part of India offers a fertile land of archaeological research and as a meeting ground of many ethnic groups and cultural elements. The Arunachali women are very laborious. Being a follower of Buddhism they are already rich in Buddhist philosophy. Malimithan is a monument to the great synthesis of cultures and a link that connected Arunachal with the mixed cultures that emerged from this synthesis.

Traditional funeral rites of Mizo society :

In Mizo society when people died, it was customary for young men to sleep for at least seven days at the house of the bereaved family. These young men are called 'inriak'. This custom is still practiced today, though the duration has been reduced to three days. The task of social, emotional and economic integration is a challenge for them. Mizo, a people of microscopic minority in all Indian context, add colour and charm in their own way to the cultural heritage of India in general and of the North east in particular.

Majority of people of North east India follows Hinduism and so that they are accustomed with Vedic rituals and Vedic rights.

Gender, power structures and customary norms

Predominantly tribal dominated, majority of the women are largely governed by customary laws although Assam, Manipur and Tripura has a good percentage of under institutionalized religions such as Hinduism, Islam, Christianity, etc. Among the vast majority of women following indigenous belief systems, their lives are circumscribed by 'niyam' (norms/ customary practices) that govern social relations in the community.

Gender role norms within the Hindu culture are governed by the belief in duality of the femal sex. There is a great discrepancy between the idealized concept of woman and the real life situation in which women find themselves. While the wife is considered as needing control, the mother figure within Hinduism is supposed to be in control of her sexuality and therefore symbolizes the giver who also powers to destroy or be cruel.

Family structures :

Family structures vary from extended families to nuclear, or may be unique as in the case of Nishi 'long house'. The Kashi, Garo and Jaintia in Meghalaya are matrilineal, tracing inheritance and descent through the female line but authority is vested in mother's brother. All the communities in the region are patrilineal and patrilocal.

Gender and Rice- Farming :

Whether or not women first domesticated rice, its cultivation has traditionally been in the women's domain of knowledge. Throughout the region it is generally the women who select the seed for sowing although their methods may vary in detail from place to place.

Gender Disparities in North east India :

Issues on gender disparity need to necessarily examine two domains- the private and the public. Standard statistical measurements

such as sex- ratio, higher female literacy figures than the national average etc. claim to reflect a favourable image of women in the region. Scholars, therefore, have often argued Northeast women are self- reliant and enjoy a high status. The problem, however, is that reality is enormously complex and this method runs the risk of ignoring significant factors in the real world. An important indicator of the status of the women in the region is extremely poor representation in the decision making bodies such as state assemblies and district councils. Women in the North east will have to be understood within the change and continuity of the historical process of the region. Gender disparity continues today as an almost universal phenomenon despite the legal acceptance of gender equality. The goal of substantive equality is to realize women's autonomy and women's empowerment by reducing the gaps that exists between concept and policies.

Gender equality concerns each and every member of the society and forms the very basis of a just society. Human rights, which play a vital role in maintaining peace and prosperity of a just society, always affect woman. But woman represent very kernel of the human society around which social change must take place. Therefore the last decade of the last century has seen a growing recognition of woman's rights as human rights. Protecting of women, will remain a challenge to all countries in 21st century.

Crimes against woman have existed invariably with time and place. Unfortunately, women were not only accorded a lower status in the society, but they also came to be used as objects of enjoyment and pleasure. This crime against woman is the outcome of their long history of deprivation of socio-economic status. Universal human rights are wrongly perceived as confined to civil and political rights and not extending to economic and social rights, which may be of more importance to woman. Violation against woman is manifestation of historical unequal power relation between woman and man which

have led to domination over and discrimination against woman and is a social mechanism by which the 'subordinate' position of woman is sought to be perpetuated. Women suffer even today, though they constitute more than half of the world population. The problem therefore needs to be examined in the context of rights for establishment of just and equitable social order, where nobody can be treated or exploited by another as unequal. No law, custom, tradition, culture or religious consideration should be invoked to excuse discrimination against woman.

When we have a glimpse on the developments since 'renaissance', we find that the thrust has appropriately been on conferment of right rather than recognition of rights of woman. Without the recognition of the rights of woman, her basic human rights, gender justice, the development of a society would only be 'lip-service' with no tangible result. For the woman having undergone a criminal assault, all material wealth and status symbols are meaningless. In fact, the incidents of violence and crimes against them are a total negation of their human rights.

The constitution of India imposes a fundamental duty on every citizen through Article 15 (A) (e) to renounce the practices derogatory to the dignity of woman. The state has enacted many woman-specific and woman-related legislations to protect woman against social discrimination, violence and atrocities and also to prevent social evils like child marriages, dowry, rape, practice of Sati, etc. The problem, however, is in non-implementation of such laws. Besides patriarchal society, is essentially based in the household in which man dominates woman economically, sexually and culturally. Patriarchal social order is also responsible for discrimination and violence against woman. This includes domestic violence, beating, torture, harassment and dowry death.

In India crimes against woman are divided in two categories-

(a) Crimes identified under IPC.

(b) Crimes identified under special laws.

The crimes identified under the Penal Code (IPC) are

- (1) Rape (sec.376 IPC)
- (2) Kidnapping and abduction for different purposes (sec.- 363-373 IPC)
- (3) Homicide for dowry, dowry death or their attempts (sec.- 302/204B IPC)
- (4) Torture both mental and physical (sec. 498 A IPC)
- (5) Importation of girls (Up to 21 years of age) (sec.366B IPC)
- (6) Molestation (sec. 354 IPC)
- (7) Sexual harassment (sec. 509 IPC)

The crimes identified under the special law are -

- (1) Commission of Sati (Prevention) Act 1987
- (2) Dowry (Prohibition) Act 1961
- (3) Immoral Traffic Prevention) Act 1956
- (4) Indecent Representation of woman (Prohibition) 1986
- (5) The Medical Termination of Pregnancy Act 1971 and so on

The world conference on Human Rights (1993) at Vienna, which was one of the main turning point in woman's right, declared that human rights of woman and girl child are inalienable, integral and indivisible part of universal human rights. The full and equal participation of woman in political, civil, economic and cultural life at the national, regional and international levels and the eradication of the forms of discrimination on sex are priority objectives.

What is needed is to strengthen professional education and training to face the challenge of promoting women's health and welfare for family's future. It is quite clear that agencies like Deptt. of women and child development, cultural and state social welfare, UNIFEM, UNDP, WHO, UNESCO and UNICEF etc have already been doing useful work for women empowerment. Development of women has been receiving attention from the government right from the very first plan (1951- 56). The central social welfare Board (CSWB),

setup in 1953, acts as an Apex body at National level to promote voluntary action at various levels especially at the grass root to take up welfare related activities for women and children.

For the development of woman in every field, economic independence is very important. Along with economic independence, equal emphasis must be also be laid on total development of women creating awareness among them about their rights and responsibilities- the recognition of the vital role and the work they do at home. it is necessary, that a new social system must evolve. The society must respond and change its attitude. Major surgery is required and not merely cosmetic changes.

An educated woman can control and guide her husband, daughter, son and other in laws family member. A good hearted mother having more or less modern technical knowledge has the power to convince her family member about any dispute that may arise in her family. The same process can be applied in case of society around her to solve minor problem, occurs off and on. As we know with the passing of time minor problem may give rise to a major one, which becomes harmful not only for a area but may be a major issue for a state or country.

References :

1. Laxmi Devi Women and Development, Anmol Publications Pvt. Ltd. New Delhi.1998.
2. Hemanta Sarma, Asamor Janagosthi aru Samay or Sanskriti, Chandraprakash, Guwahati, 2009.
3. Traditional customs and Rituals of Northeast India -Edited by Dr. P.C. Sarma, Vivekananda Kendra Institute of culture, vol I& II 2002 & 2004, respectively.

*****

Parental Counselling and Guidance Service for disabled person with special reference to North-East

"Mukam karoti bachalam
Pangum langhayate girim
Yat kripa tvamaham vande
Paramananda Madhavam."
Swami Vivekananda proclaimed-

'Each soul is potentially divine.' And to a parent every child is special. When parents first realize that their child has some defects, which came as a great blow to them and which also shatters their hopes and dreams. They become very thoughtful about their health, education and also for future set up in the society.

Generally, impairment is loss or abnormality of some part of the body as a result of which normal functioning is disturbed. This impaired functional ability in an individual is known as his disability. For example, a blind man is at a disadvantage as compared to other blind men. His disabilities operate as a "handicap" only when he competes with the normal sighted in activities involving sight variation in physique and aptitudes have meaning only within in a given cultural social and occupational context.

The disabled person mainly classified into following heads-

1. The cripple.
2. The blind or near blind
3. The deaf or hard of hearing.
4. The defective in speech.
5. Cerebral palsy
6. Mentally retarded person.

We know the physically handicapped is not necessarily mentally deficient. The majority of physically handicapped person are just

normal except for their particular physical disability. In a majority of cases, they possess normal intelligence.

The following are some of the important problems, a handicapped child lives with-

1. Physically handicapped child is deficient in normal growth and development. These impairments result irregular and abnormal behavioral patterns. They are unable to participate in desirable normal activities and hence, require satisfying substitute interest.

2. They face the problems in social adjustment. They are barred from many social activities and hence,, social adjustment is extremely different for them.

3. He has emotional problems like resentment and discouragement. The child's restlessness increases as he is matured mentally, physically and physiologically.

4. Problems at school :- In common educational system he faces a lot of difficulties in peer group, teachers and normal school curriculum.

5. At home also his adjustment becomes very difficult. Sometimes he thinks himself as unwanted person in the family and becomes impatient with his parents.

So the constructive counselling for the retarded child is very essential. Counseling should start at the time of diagnosis and continue for as long as is needed.

The parents also are very anxious to know the cause of their child's disability and want to find out the solution for their child.

So counselling should start from the family first. The counselling should ideally begin with the family physician and then he continued by a social worker, psychologist or another specially trained professional. To enable parents to guide and manage their retarded child's growth it is necessary for them to have a sound knowledge of the normal growth and development of children. It is important for them to have a specific understanding of their child disability.

Though there are numerous causes of disability, yet we will point out only a few of them. Those are-

1. The family influences the child in three basic ways. One is his biological inheritance which he gets before birth from both of his parents chromosomes and genes. The second is the physical environment and all other cultural factors that will influence him during his life time. The third is the material advantage or disadvantage the child will have (1). So the disability of a child more or less related to above three ways.

2. A great variety of environmental and genetic causes produce blindness. A large percentage of blindness is usually attributed to prenatal factors (2).

3. It is seen that there are many more people with speech defects. Speech defects may be caused by anatomical defects or by distributed feeling or attitudes or emotions or by faulty language habits, arising from social pressures and unsatisfactory speech models.

Here we can say that, counseling should help the parent to resolve their feelings and came to learn with their basic questions. Regarding speech defects. Speech techniques should be thought to parents so that they can help their handicap child. The classification of speech defects depends mainly on the purpose of classification. It may classify according to the major symptoms like articulation disorders, voice disorders, delayed speech, stammering and disturbances of rhythm.

For example, children suffering from cerebral palsy, in particular the spastic's athitoid and ataxic children, after have a number of speech defects. This type of children often lacks the motivation to speak and hence need to be highly motivated for speech therapy (3).

The principal mode of therapy for children suffering from sensory-neural defects is educational. Most of children with moderate defects will need a hearing aid (the type can be only determined after proper audio logical evolutions), auditory training, lip reading and language

training. However children with profound hearing defects will need special schooling (4).

Now- a-days most of the cities associate with child guidance clinic. very child guidance clinic consists of a team of psychiatrists, psychologist and social worker. Play therapy is used for diagnosis and treatment of a behaviour problem.

All types of behaviour problems are tackled in a child guidance clinic. Habit disorders, feeding problems, neurosis hysterical cases of autistic children ic. Any problem that a child faces is treated in a child guidance clinic.

Taking history of the patient is very important as the treatment later on is based on the history that is collected. But many a time parents do not reveal the real facts. It requires lot of proving. Sometimes the history that parents give is confusing and not clear. They may not remember correctly what happened, how it happened, or how it started, so to hide the fact that they don't know they may give false information.

Many parents are afraid of telling the facts to the counselor as they are ashamed of telling some family secret outside. They have to be taken into confidence and should be clearly told that whatever information they give should be correct and it will not go out of the clinic. Sometimes they only tell half truths which may hamper the actual treatment.

Another very important point of discussion is social adjustment of a disabled person.

The vocational rehabilitation of the person will depend on the physical deformity from which he suffers. If through a proper arrangement handicapped person gets vocationally rehabilitated he will develop self confidence as well as self respect. He must be encouraged to recognize himself as a contributing member of his group.

Now he will discuss on mentally retarded child. Mental retardation (5) implies impairment in intelligence from early life and

inadequate mental development through out the growing period. It is manifested by slow and incomplete maturation, poor social adjustment and different learning ability.

There are many factors related to mental retardation. Amongst these are socio cultural, genetic, birth injuries, radiation, toxic agents and viral diseases, premature-birth etc.

As parents are more close to their child so, they can give special guidance of their mentally retarded child. For that parents need counselling with the experts. Counseling is not merely giving or imposing advice or information. It does not mean the psychological examination of the child in terms of mental age or I.Q. It implies assistance or guidance to a parent so that he may gain insight into the problems of mental retardation.

Another important point is education of the mentally retarded though there are a few special schools where they can be educated. The main objective of the education of the mentally retarded who are educable, to a certain extent, should be trained them to form good personal habits of conduct, to have self control, to be capable of social participation, to have respect for the property of others. Their education should enable them to earn their livelihood to certain degree and to get along with others in the home or elsewhere. One of the most effective principles of education for them is learning by doing.

In conclusion, we can say that the parents must accept their retarded child as he is and must realize the child's limitations. They should give the child love, affection, a sense of security and belonging to a stable environment. We can also help them by developing their will power along with positive attitude in them.

Thus I want to conclude my topic with two suggestions :

* Parents can check the disability to their child to some extent being alert at the initial stage of pregnancy.

* Consultation with doctor about various types of deficiency during pregnancy is very urgent.

*****

References :

* 1. Bhatia, B.D. Themes in child development and child guidance, Doaba House, Delhi, 1982. pg. 64

* For 2.3.4.5 Kale, Dr. V.S child psychology and child Guidance. Himalaya Publishing House, Bombay, 1980. P. 183, P. 179, P. 184 respectively.

Problems of Adolescent Stage And Their Solutions

Introduction :

The term 'Adolescence' derives from the Latin word 'Adolescere', meaning 'to grow into maturity'. It is the transitional period in a person's life between childhood and adulthood. Adolescence is commonly defined as the stage of life that begins at the onset of puberty, when sexual maturity, or the ability to reproduce is attained. In the human life the successive eight stages of growth and development as interpreted by Smart and Smart (1971) are Prenatal, infancy, early childhood, childhood, pre-adolescence, adolescence, adulthood, senescence or old age. Out of these stages period of adolescence is the most crucial period in the life of human begins. Adolescence is the time when a human being passes through the age group of 12 to 19 of his or her life. They are at this period full of hopes and aspirations. In this stage the boys and girls are eager to interact with the new experiences, to find new relationships to examine resources of their inner strength and inner ability. In these period, specially they have to face so many problems like the problems due to physical change, problems in the school, colleges and also in the house, behavioural change, sharing knowledge to others, problems arises due to influence of modern technology etc. For solutions they should convince to pass their way of life in normal process both in school and colleges and also in their own houses, praise and reward may encourage them and helps them to bring success in future. To understand the personality of adolescents, an overall view of their interests, feelings and abilities will have to be taken in view. Psychological development in the later adolescent stage is more important because he or she faces the need to make decisions and choices and feel the necessity of adjusting to the demands of society as an adult.

Importance of Adolescent Period :

Period of adolescence is the most crucial period in the life of human beings. Adolescence is the time when the surge of life reaches its highest peak. The adolescent's life is, or might be, full of hopes and aspirations. The adolescent is eager to interact with new experiences, to find new relationships, to examine resources of inner strength and inner ability. The adolescent tries to have freedom to think and set his own goals and discover means to enjoy. He enjoys life is youthful dreams. Love and power becomes a strong motivating force in life. Life of an adolescent falls between the spring and summer of life. Adolescence is the time when the boys and girls feels the joy and pride of growing up. The joy is felt from within and without. However, there are many restraints that keep him under control. These controls come from home as well as society. Adolescence is also a time of great tension. It is necessary for the young person to behave in a right manner and established himself and obey the rules at home and outside. No matter how much help an adolescent is given, he is still dependant on others. The adolescent's task is not simply one of interacting with the external environmnt or with other individual but one of developing his own potentialities. He reaches his limits. He tries to explore his role in the world in which he lives. The adolescent is eager to interact with new experiences, to find new relationships, to examine resources of inner strength and fathom the strength of inner ability.

Physical Development :

Puberty or sexual maturity marks the end of childhood and signifies he begining of adolescence. The hormones released during puberty result in the development of primary and secondary sexual characteristics. The primary sexual characteristics include those directly related to reproduction and the secondary sexual characteristics include those features that appear during puberty. The adolescent growth spurt and the first sings of the developing secondary

sex characteristics signal the onset of the period of most rapid physical growth after infancy and childhood. Pubertal changes in boys are marked by acceleration in growth, facial hair, and changes in voice. In girls, rapid growth in height is usually begins about two years before menarche, the onset of menstruation. The growth spurt generally begins at age 12 or 13 for boys and at 10 or 11 for girls.

Sexual Development :

The biological changes that occur during puberty are due to the influence of various factors. The endocrine gland directly responsible for secreting sex hormone are the pituitary gland. Both androgen (male hormones) and estrogen (female hormones) are released by the sex glands in the developing child in addition, the female's reproductive capability. By the time boys and girls have completed the pubertal cycle and their bodies contain both estrogens and androgens. However, estrogens dominate the hormonal production of the female sex glands, while androgens dominate in males, but both are needed for the normal development of either sex.

Problems due to modern technology:

Modern technology like mobile, telephone, TV, facebook, chatting are necessary but parents should take care of them. Too much of anything is not good. Parents can control their children with friendly behaviour. In this stage craving for new knowledge is good but too much addiction in internet, facebook, chatting, use of headphones, curiosity for sex education, media craze that is become model, attraction for the fashion world etc. is not healthy practices.

Problems in the house :

Working parents can not provide sufficient time to their children. As a result a long time they have spent lonely or with their governess. This loneliness may become a cause of depression for some ones. Again regular disturbance among the parents may be the hindrance to his or her future natural growth. This may create a continuous mental

pressure to the children. And for that, they felt insecurity in making any decision, lack of concentration may arise. They may have the tendency to hide anything from their teachers and parents. And in future because of this tendency they fail to choose the right path in their way of life. They should convince to pass their life in normal process both in school, colleges and also in their houses. Another point is that children feel much secured in joint family comprising of Grand father, Grand mother, uncle, aunty etc. whereas children from nuclear family face the problems of security in many cases.

Peer Pressure :

During adolescence peer-group membership is of prime importance. A peer group provides refuge to adolescent and is a source of support for solving conflict with parents. In spite of that, Pressure from classmates and friends sometimes leads to danger. At this stage they give more importance to their peer group and sometimes take the wrong decision going against their family. Some of them also play truant or tendency to hide some problems from their parents and teachers. They cannot select or recognize their good friends or bad friends. If one chooses and mixes up with bad companions then it will surely influence their future life. That's why parents should always be alert and keep in touch with their grown up child. Parents should behave towards them friendly and try to understand them and handle politely with their anger, agony, dullness, mistakes, depression, illness, difficulty arises from their introvert and extrovert nature etc.

Crises in the family :

The style of living of every family is unique. Sudden change sometimes may cause hotch-potch to the regular style or system of the family. As a result crisis occurs due to disorganization, disruption in the structure of the family and its function. So crisis has different denotation to the different people in respect of the different family. Financial crisis that may be absent in the middle class family where as in the low income family it is the vital problem and they try to fulfill

their child's requirement according to their ability.

Seeking an Identity :

The primary task of adolescents is to establish an identity separate from parents. The concept of identity is the sense of self. Identity is who you are and what your values, commitments, and beliefs are. Seeking an identity involves searching for continuity and sameness in oneself and trying to get a clear sense of what one's skills and personal attributes are and locating one's place in society. The formation of identity during adolescence is influenced by several factors. Family relationships become less important as the adolescent spends more time outside the home and develops a strong need for peer support and acceptance. Increased interactions with peers provide them with opportunities for refining their social skills and trying different social behaviours. This helps them to know the kind of people they would like to be and the kind of relationships they would like to be and the kind of relationships they would like to pursue. This gradually helps them to form their social identities.

Solutions :

To understand the personality of adolescents, an overall view of their interests, feelings and abilities will have to be taken in view. Praise and reward may encourage them and help them to fulfill their aim in future. We should take special care of their needs and taste about cultural, physical, emotional, social and intellectual. So, the study of children is of vital concern to the nation. It is important to study their beginnings if any one is to understand their growth at any stage. Such study can help to understand the individual child and to a recognition of the factors and influences that make each child unique. The curriculum should be determined on the basis of his mental and physical powers.

References :

1. Introduction to Psychology, part-1, NCERT, 2002, Delhi.
2. Modern child Psychology, Tara Chand, Anmol Publication,,

- Anmol publication, New Delhi, 1993.
3. Sishu Bikasar Ruprekha, Jatin Baruah, Lawyars Book Stall, Guwahati 2007.
  4. Educational Psychology, C.L. Kundu & D.N. Tutoo, Sterling Publishers Pvt. Ltd. New Delhi, 2003.

.....